ANDERE NAMEN
ANDERE MANNEN

over begripsontwikkelingen rond homoseksualiteit in de etnologie

GERT HEKMA

AMSTERDAM

1978

Daar is niet één die eenzaam gaat als ik,
en geen der andren draagt zijn harts geheim -
dit donker zaad dat zwelt naar lichten bloei,
dit stomme leed dat hijgt naar luid geluk -
in zulk een klem van onverbreekbaar zwijgen.
Want als een kind, in vroegste jeugd verdoold
naar een ver land, moeder en moedertaal
alleen nog weet als felbewust gemis,
ergens achter den bleeken horizon
een lang verloren onbereikbren schat;
en als zijn hart in druk van smart of vreugd
zich uit moet spreken aan een ander hart,
keert het vreemd woord in ledige echo weder,
ijdel en dood zoodra zijn mond het sprak - :
zóo, waar ik door de lichte volten dwaal
van dit ontelbaar levendschoone volk,
wenken van de overzij der dubble stilte
oogen alzijds mijn oogen als gelijken,
en mijn hart bonst in luideloozen zang;
maar als mijn schuwe groet hun nadertreedt,
en van hun lippen ruischt met helder antwoord,
dan voel ik hoe ik nimmer halen zal
den simplen aanslag van dien heemschen toon,
en 't teedre lied blijft op mijn lippen stom...
En andren onderwijl, als duistre schimmen,
met oogen achter schaduwmom versmeuld,
sluipen en duiken door het dichtst gewoel,
en vaak benadert mij hun half gebaar
als een dof grijnzen: gij zijt één van ons -
en van hun lippen valt een heesch gefluister,
een taal waarin geen schepsel zingen kan,
maar waarvan iedre klank mijn hart doorpriemt
en ieder woord mijn diepste wezen schokt,
en tranen wellen, die mijn oogen branden...
O daar is geen die eenzaam gaat als ik !

(Boutens, 1919:33-34)

Tafel IV

Zu Seite 269

Ein jüngerer verweibter Korjaken-Schamane, nach Jochelson

Voor een wildernis van woorden
voor mattias

INHOUDSOPGAVE:

Voorwoord		3
I.	INLEIDING	5
II.	VAN WILDEN EN VOLKEREN IN ONTWIKKELING	9
III.	HET SOCIALE OBJEKT	12
IV.	TAAL	14
V.	SCHRIFT EN HUMANIORA	20
VI.	BRANDSTAPEL, GENEZING, INTEGRATIE	23
VII.	DE TEKSTEN	
	Baumann	29
	Van Baal I	30
	Van Baal II	31
	Evans Pritchard	32
	Mead	33
VIII.	DE TEKSTANALYSES	
	Baumann	34
	Van Baal	35
	Evans Pritchard	37
	Mead	38
IX.	HET VELD VAN DE TEKSTEN	
	1. De aanvang	40
	2. Rond Baumann	41
	3. Intermezzo	41
	4. Rond van Baal	43
	5. Rond Evans Pritchard	44
	6. De kategoriese minderheid	45
	7. Rond Mead	47
X.	DE WIL TOT WAARHEID	49
XI.	KONKLUSIES	53
Besluit		61
Literatuurlijst		62

"Behalve Koos had ik nog een jongen, jonger dan hij, 'n jaar of veertien pas en nog niet volwassen. Een vreemde jongen. Even scheel uit grijsbetroebelde oogen, maar prettig-scheel, en net of hij altijd vaag keek in de verte naar iets anders, dan wat d'r was. Hij was timmerjongen geweest, maar ik had hem zo mooi gevonden, dat ik 'm onderschept had en gehouden bij me. Iederen morgen heette hij voor z'n moeder naar z'n werk te gaan. Tegen z'n ouden baas had-ie gezegd, dat-ie 'n anderen baas had en we voelden ons wel-veilig. 's Weeks gaf ik hem z'n loon voor de moeder en dikwijls opslag en een paar maanden had ik hem nu al, tijd, dat 'k Koos niet zag en blijprettig was met hem. En gedwee liet hij de dingen gaan, om 't luilustige leven en om de mooie dingen, die hij kreeg. En dan ook, omdat hij ons doen fijnstreelend vond voor z'n teere gevoeligheid van grooten jongen" (J.I.de Haan 1904: 211-2).

Het zijn enkele, emotionele bevindingen, die aanleiding hebben gegeven tot voorliggend verhaal.

Ik zou kunnen beginnen bij de universiteit. In mijn jonge studentenjaren heb ik eenzaam en zwak tegenover dit machtsblok gestaan. Verbazing over wat er met mij gebeurd is, over de beslissingen, die over mij genomen zijn. Met intellektuele spielerei, met snelle jachtpartijen door boeken heb ik stand gehouden. Aan de ene kant een individuele produktie, zelden te boven gekomen in kreatieve diskussies, aan de andere kant een anoniem machtsblok, beheerst door processen, die mij immer zijn ontgaan. Onbegrip, weerzin en weigering zijn het slop van deze jonge jaren geweest. Andere wijzen van kennisverwerving hebben zich daarvoor in de plaats gesteld: vriendenkringen, maatschappelijke aktiviteiten, noeste kollektieve arbeidsprojekten.

Een tweede bevinding betreft het huiselijke leven van tweerelaties en huwelijken. De projektie van alle verwachtingen in een ander, een levenspartner: aanvullend, gelijkgezind ? Om me heen en bij mezelf heb ik de doodlopende stegen gevoeld en gezien van het verstenen en versterven van vriendschappen en verhoudingen: jij daar, ik hier, tot zover en niet verder. Een hokjesgeest dwaalt door de straten, huizen en openbare gebouwen, alom afpaling en afscherming.

Andere mogelijkheden bestaan: in Noord-Afrika heb ik het schuivend

vlak kunnen aanschouwen van gekken, bedelaars, krantenverkopers, vissertjes, flikkers, handelaartjes, éénarmigen, zwervers, boeren, beesmels. Het mag duidelijk een maatschappelijke onderlaag betreffen, maar zij cirkuleren in de steden en straten. In de 19e eeuw zijn deze vagebonden tot een sociaal probleem verheven in Europa: men is toen inrichtingen en gezinswoningen voor hen gaan bouwen. Als zielige en meewarige mensen keren de uitgestotenen in het straatbeeld terug. Nu zijn het platgespoten invaliden en gekken en bejaarden. In schril kontrast hiermee staan vagebonderende groepen, die een relatieve autonomie hebben en zichzelf behelpen. Als de Indianen zullen zij hun kleine strijd voeren tegen politie, belasting, de staat, want ze willen geen wet en geen koning, maar een veelvlakkigheid van zeden en gewoonten en voorschriften: ze willen koning spelen in hun eigen teater.

Het is niet de bedoeling de wilden in hun natuurstaat te verheerlijken of om de vagebonden in hun ongebondenheid als voorbeeld te stellen, maar de beklemming door machten, die over ons gesteld zouden zijn en zich in anoniemiteit verliezen, te ontrafelen.

I. INLEIDING

In deze skriptie wil ik pogen uiteen te zetten, welke rol de etnologie heeft gespeeld bij de inschrijving van een vertoog rond homosexualiteit in de westerse kultuur.

Dit fragmentariese onderzoek betreft het vertoog, zoals dat geproduceerd is in de etnologie ten aanzien van een bepaald sociaal objekt, in dit geval de homosexualiteit. We vooronderstellen het lichaam van personen als het organies substraat op basis waarvan woorden, begrippen en zinnen zich produceren. De mond, de tong, de stembanden, de oren zijn de machinale grondslag van dit proces. Door de dingen talig present te stellen is kommunikatie mogelijk. Met woorden en begrippen paalt men de dingen af, de talige presentatie van de werkelijkheid is een reduktiemechanisme en een interpretatie-apparaat. De dingen worden op een bepaalde, inperkende wijze ingeschreven in een taal.

De begrippenketens zijn de basis van een specifiek produktieproces van het denken: woorden doemen op en zinken weg, ze krijgen steeds nieuwe en andere betekenissen. De talige veranderingen maken nieuwe wijzen van denken èn handelen mogelijk. Zo zijn er steeds andere begrippen rond dat wat heden ten dage homosexualiteit heet opgekomen: sodomie, effeminatie, uranisme, flikkerij, mietje, hagenaar, stomme zonde. De woorden veranderen, de inhouden veranderen, de handelingen van historiese personen veranderen. Andere begrippen gaan samen met andere machtswerkingen. Met de opeenvolgende termen sodomie-derde geslacht-homosexualiteit stemmen respektievelijk de strategieën van verbranding-genezing-integratie overeen.

Naast het begrip taal staat het begrip vertoog, dat betrekking heeft op gesproken of geschreven teksten[1]. Het kan zowel een enkel citaat als de verzameling van al het geschrevene en gesprokene van een bepaald tijdvak betreffen. Een dergelijke ruime omschrijving van het begrip vertoog maakt het mogelijk de verwevenheden en overeenkomsten en de onderlinge afhankelijkheidsrelaties van de vertogen in hun komplexiteit en verandering te analyseren. Een vertoog omvat dat, wat gezegd of geschreven is, een taal bovendien dat, wat gezegd kan worden, maar niet gezegd is (Foucault 1969:74,106,158).

1. Het franse woord discours is op verschillende wijzes vertaald. Ik houd hier analoog aan de vertaling van "L'ordre du discours" (Foucault 1971) in "De orde van het vertoog" het begrip vertoog aan.

Gezien de koppeling van het begrip vertoog aan de handeling van spreken of schrijven heeft Foucault het ook wel over diskursieve praktijk. Hiernaast onderscheidt hij een niet-diskursieve praktijk, die het autonome handelen van de lichamen betreft. Een voorname uitdrukkingsvorm hiervan is de disciplinering van ogen, geslachtsdelen, handen, lopen, ademen, eten, kijken.

Ik spreek van taal en vertoog als een inschrijvingsproces, omdat de woorden en de begrippen de werkelijkheid door een bepaald raster inzichtelijk maken. Dit talige raster brandt zich in die zin in de lichamen in, dat het aan die lichamen bepaalde ziens- en zijnswijzen oplegt, die een relatief onontkoombaar karakter hebben.

*

Uitgaande van een dergelijk model wil ik zoals gezegd de rol van de etnologie bij de begripsvorming rond homosexualiteit onderzoeken. In dit inschrijvingsproces heeft de etnologie een belangrijke rol gespeeld. Uit duits onderzoek blijkt, dat van de 45 niet-belletristiese bronnen betreffende de sodomie tot 1800 verschenen in het duitse taalgebied 13 uit de hoek van de etnologie stammen en 12 uit de verwante wetenschap van de kultuurhistorie. Andere bronnen zijn de rechtsgeleerdheid (9) en de filosofie/kultuurkritiek (8) (Herzer 1977: 172).

Na 1800 zijn het meestal psychiaters, die op verzoek van rechtbanken het woord nemen. De teologie heeft afgedaan als inspiratie- en legitimatiebron voor het justitiële apparaat en in het sekulaire vlak zoeken de rechters vanaf 1800 steun bij de menswetenschappen. Het woord is macht en in de verbale strijd tussen rechtzinnigen en vrijzinnigen, tussen christenen en ateïsten verliezen godsdienstige legitimaties hun overwicht aan de wetenschappelijke. De psychiaters nemen het woord en gaan de dienst uitmaken. Naast de psychiatrie ontstaan de andere menswetenschappen. Zij groeien vooral in deze eeuw als kool en vervullen een steeds belangrijkere rol in de begripsvorming rond de homosexualiteit. De humaniora kleuren in toenemende mate het beeld van de wereld en hebben als bron van legitimaties een beslissende invloed.

*

Het pad, dat we voor deze analyse zullen betreden, kent de volgende etappes:

Eerst volgt een schetsmatig overzicht van de geschiedenis van de etnologie en van de rol, die zij in het maatschappelijk vlak vervuld heeft.

Daarna zetten we het sociale objekt uit. Definities en éénduidige afperkingen blijven achterwege, aangezien het onmogelijk is de verschuivingen, waaraan het historiese begrip der homosexualiteit onderhevig is, duidelijke grenzen te stellen. De lesbiese kant van zaken zal in de omschrijving van het sociale objekt achterwege blijven. De man-mannelijke liefde kent maatschappelijk een geheel andere dynamiek dan de vrouw-vrouwelijke gezien de positie van de mannelijkheid als bron van machtswerkingen. In deze zin bestaat de homosexualiteit gedefinieerd als sexuele voorkeur voor personen van het eigen geslacht uit twee sociale objekten.

Na de uitzetting van de mannelijke homosexualiteit begeven we ons op het pad der taal: de woorden als betekenisgevers der dingen zijn de basis van de etnologie als vertoogssysteem en eveneens de grondslag van deze analyse. Een uitstapje naar het schrift dient ter verduidelijking van de verdubbelingen van de taal. Want de woorden mogen de dingen hun specifieke materialiteit verlenen, de letters zijn de verstening van deze betekenisgeving. In deze lijn van verdubbelingen situeren de menswetenschappen zich eveneens: woorden op woorden, letters op letters.

Nadat we het belang van taal en schrift - met hun implikaties naar macht en staat toe- uit de doeken hebben gedaan, volgt een korte historiese schets van het vertoog rond homosexualiteit, omdat juist deze geschiedenis onvoldoende bekend is. Hieruit ontspruiten als vanzelfsprekend aanknopingspunten met een bredere historie.

Een vijftal antropologiese teksten vormen het hart van dit onderzoek. We nemen de etnologie bij haar woorden en zullen die laten spreken. Een drietal teksten illustreren in vogelvlucht de geschiedenis van de begripsvorming in de antropologie rond homosexualiteit. Allereerst een tekst van een zekere Baumann, die aanhangt tegen racistiese en biologistiese teorieën uit de vorige eeuw. Met van Baal zet een schuchter, nog sterk moraliserend sociologies reduktionisme in, dat met Evans-Pritchard een neutrale, a-morele tint krijgt. Naast deze drie basis-teksten neem ik nog twee andere citaten op: de tweede tekst van van Baal, uit zijn boek Déma, illustreert de terugkoppeling van de

talige inschrijving naar een niet-diskursieve praktijk, gevangenissen doemen op uit de nevelen van zijn spreken. De laatste tekst, van Margaret Mead, toont het verzetsmoment van de wetenschappen. De auteur mag evenals de andere antropologen slachtoffer van een bepaald historie denken zijn, toch weet zij in zeker opzicht te ontsnappen aan de machtswerkingen, die inherent zijn aan taal en wetenschappen.

Na de teksten volgen de analyses, eerst per tekst, vervolgens geplaatst in een breder kader van etnologiese, menswetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen, waarbij op het laatst de referentie aan het gekozen sociale objekt vervaagt.

We eindigen met een uitweiding over de waarheid. Enerzijds, omdat de wil tot waarheid, die de menswetenschappen kenmerkt, andere uitsluitingsprocedures, dus ook die van de homosexualiteit, zou funderen (Foucault 1971: 21). Anderzijds, omdat de kulturele antropologie evenals de andere humaniora de waarheid als doel van het wetenschappelijk bedrijf stelt. De notities betreffende deze wil tot waarheid doen ons het eindpunt van dit verkennend onderzoek vòòrvoelen: de konklusies.

Tenslotte een techniese opmerking. Daar, waar ik de oorspronkelijke (franse) teksten in een vertaling gelezen heb, vertaal ik zelf wederom in het nederlands. De andere citaten laat ik ongemoeid .

II. VAN WILDEN EN VOLKEN IN ONTWIKKELING

In de middeleeuwen reist Marco Polo naar China. In 1496 ontdekt Columbus Amerika. Madagaskar, Ceylon, Maleisië, Sumatra, Formosa, Decima, een nieuwe wereld gaat open voor de westerse mens. Ontsnapt aan het starre stramien van de monoteïstiese driehoek van Jodendom, Christendom en Islam ondernemen avonturiers in hun wankele scheepjes levensgevaarlijke tochten naar andere, onbekende werelden. Velen van hen zullen in vergetelheid sterven. Een enkeling keert terug en oogst roem. De verhalen beginnen te stromen, over fabelachtige rijkdommen, maagdelijke vlakten, verre sprookjesachtige en soms beestachtig wrede imperia, gouden stranden en wilde volken. Nieuwe artikelen verschijnen op de westerse markten: kruidnagelen, mais, aardappelen, katoen, tabak, bonen, peper.

Een andersoortig, maar even nieuw produkt is het reisverslag. De machinekamer van de avontuurlijke verlangens draait op volle toeren en het resultaat, scheepsannalen, dagboeken, vindt een gretig publiek in de vaderlanden. In dit produktieproces van de reisverslagen moeten we enkele elementen onderscheiden. Allereerst is er de inschrijving van de ervaringen in de avonturiers. Hun lichamen, hun ogen en oren zijn het machinale koncept van dit elementaire produktieproces. Hieroverheen schuift de optekening van de ervaringen in een westerse wereld, een westerse taal. In deze skriptie gaat het over deze inschrijving, die een dubbel karakter heeft: allereerst vindt een talige presentatie plaats van de bevindingen. De ontdekkingsreiziger verhaalt in zijn taal van zijn ervaringen: een Inca wordt een koning, een taboe een verbod, een berdache een travestiet of een priester. Gegoten in de matrijzen van een taal, schrijven de reisverslagen zich vervolgens in in een westerse kultuur: machinale verbinding tussen enerzijds het andere en vreemde en anderzijds een daarmee verrijkt westers vertoog.

De geschiedenis is een kontinu-bedrijf, de machines produceren voort. Van reisverslagen verhuizen de wilden en barbaren naar filosofen en teologen. Als natuurmens in de Verlichting verheerlijkt, als heiden door gelovigen met huivering en afschuw verworpen. De katolieke kerk kent hun echter een ziel toe en missionarissen en zendelingen komen de wilden hun zieleheil brengen.

Als de menswetenschappen opkomen in de 19e eeuw krijgen de barbaren hun eigen -logie: de etnologie. Tylor, Bastian, Morgan, Dürkheim, Steinmetz verheffen de volkenkunde tot een wetenschap. In een tijd, dat de staat permanent en aktief gaat ingrijpen in de levens van zijn onderdanen, krijgen de humaniora gestalte. Uit de schoot van de bestuursopleidingen voor de koloniën komen de volkenkunde, de etnologie en tenslotte de sociale en kulturele antropologie. De machines draaien door: van een soort filosofiese zijtak, van een spekulatieve en al te zwaarlijvige teorie evolueert de etnologie tot een empiriese wetenschap. Rond 1900 introduceert Steinmetz de induktieve metode in Nederland. En wanneer het belang van ware feiten eenmaal is gekend, verhuizen de etnologen uit hun komfortabele en spreekwoordelijke leunstoel naar het rieten matje der primitieven en verrichten veldwerk onder gebrekkige omstandigheden. De jeugd, mede door dezelfde Steinmetz uitgebroed, vliegt uit, naar de Jordaan, naar de nieuwe polders, en vooral naar onze koloniën. Het leven der wilden kan slechts gekend worden door het te leven.

Een laatste stap in deze ontwikkelingsgang is de transformatie naar sociale verantwoordelijkheid en de praktijk van het helpen. Een leven, dat niet geleefd kan worden, gaan plannende antropologen leefbaar maken. Wat mankeert de wilden en barbaren, die volken in ontwikkeling zijn gaan heten, dat ze onze hulp behoeven ?

Ze hebben die steun nodig, juist omdat ze geen wilden meer zijn. Uitgebuit en leeggeroofd door handelaren, vervreemd van de eigen betekenissystemen, eerst door zending en missie en later door gezondheidszorg, onderwijs, bestuursapparaten, rest de volkeren in ontwikkeling weinig. Tegenwoordig zijn zij hulpbehoevend objekt. De internationale machtsstrategieën hebben zich over hen uitgestort, hen eerst hun zieleheil gebracht, daarna mediese zorg, scholen, fabrieken, ambtenarij. Leren emanciperen is de laatste trend op de lopende band van de imperiale werkingen. De emancipatie van de wilden, zoals de Indianen en de australiese Aboriginals die aan zichzelf opleggen, is het voorlopige hoogtepunt van hun verwestersing èn normalisering.

Als hulpbehoevende objekten, die tenslotte leren emanciperen, gelijken de wilden op onze eigen uitgestotenen. Gekken, kriminelen, gastarbeiders zijn eveneens het objekt van steeds veranderende machtswerkingen, die een psychiatrie,een kriminologie en een sociologie wetenschappelijk begeleiden. De etnologie vroeger, de kulturele antropologie

en vooral de niet-westerse sociologie tegenwoordig hebben de houding van voornoemde wetenschappen ten aanzien van de wilden. Etnologen en antropologen zijn de radertjes in een machtsmachinerie, die zich op alle nivo's bezig houdt met de 'ontwikkeling' van wat eens wilden zijn geweest.

De antropologie is een gigantieuse optekeningsmachine. Men kan haar vele vragen stellen: over haar verhouding tot de politiek, of tot het kapitaal. Over haar metode, over haar waarheid: geef je de feiten wel goed weer ? Maar haar probleem ligt niet zozeer in haar gebondenheid aan een ekonomies imperialisme. De westerse betekenissenindustrie is het imperiale samenspel van wetenschappen, oliegiganten, hulpverleners. De stelling, dat de antropologen de handlangers van de ekonomiese machten zouden zijn, is maar een deel van de werkelijkheid. Zij zijn onderdelen van een komplexe inschrijvingsmachinerie, waarin diplomaten, beleggers, handelaren, ingenieurs alle een rol spelen. Groene revolutie, bevolkingsbeperking, ontwikkelingshulp, het zijn de gevolgen van een machtsspel, dat de konkrete belangen van een regering of een multinational te boven gaat. Ingrijpen of niet ingrijpen, Galtung en Frank of Wertheim en Schoorl, de wilden gaan onder in een westers betekenissensysteem.

Dit is de ene kant van de wrede westerse inschrijvingsmachinerie. Maar zij slaat eveneens toe naar onszelf. Enerzijds mogen de wilden en barbaren ons nieuwe mogelijkheden tonen, maar tegelijkertijd produceren zich nieuwe machtswerkingen op basis van de nieuwe horizonten. In deze skriptie gaat het specifiek om het proces van inschrijving van de homosexualiteit door de etnologie in een westerse traditie.

III. HET SOCIALE OBJEKT

> "On imagine, sur le modèle des libérations nationales, la libération homosexuelle comme un processus graduel et invincible, fondé sur la progressive mise à jour d'une réalité préexistante et incoercible. Rien de plus illusoire. Née un beau jour des amours de la psychiatrie et du progressisme, l'homosexualité est sans doute mortelle. Je veux dire non seulement pour celui qui la porte, mais en tant que telle, comme l'aberration historique d'une modernité provisoire, payée de millions de souffrances" (Hocquenghem 1978).

Woorden volgen elkaar op en betekenen telkens andere dingen. Zo is het ook met de homosexualiteit vergaan, een modern, in 1869 door Benkert ontworpen begrip. Dit hermafrodiete woord, een samenspel van twee talen -homoios,gelijk en sexus,geslacht, grieks en latijn- vervangt de term sodomie. Enkel een vertaling zou echter te simpel zijn. De homosexueel is een mens met een verleden, een karakter, de homosexualiteit een deviantie en een minderheid. Sodomie is een handeling, een zonde, een dekterm voor alle perversiteiten, zoals een christelijke wereld die tot 1800 heeft gedacht: bestialiteit, alle anale sexualiteit, sexuele handelingen tussen personen van verschillende rassen, verwijfdheid.

Homosexualiteit is een kategorie, die aan bepaalde personen kleeft en sodomie een handeling, die een ieder kan bedrijven. Met het ontstaan van de term homosexualiteit komt het probleem van de waterscheiding op, wie is er zò en wie niet. Er volgt een herindeling van het krachtenveld van de erotiek. De figuur van de platonies minnende man, die zich tot de homosexualiteit bekend heeft zonder sodomie te bedrijven, tekent deze verandering. Evenals alle andere sexualiteiten raakt de homosexualiteit gevangen in een web van bekentenissen in plaats van handelingen.

Dit fragmentariese en verkennende onderzoek centreert zich rond dit vage en historiese begrip, dat we hier eveneens homosexualiteit zullen noemen. Dit is een wetenschappelijk gewrochte term, die wij blijven hanteren, mede omdat deze analyse zich op de wetenschappen toespitst.

Als we het begrip al zouden omschrijven, zouden we dat in termen van verraad en verleiding willen doen. De gangbare definities in de

trant van "het hebben van een sexuele voorkeur voor personen van het eigen geslacht" is leeg in haar empirisme. Het is een histories bepaalde inschrijving.

Door te spreken in termen van verraad zien we de homosexualiteit allereerst als negatie. Maar dat is geen koele, gevoelloze ontkenning, het is veeleer een bloeiende, warme bevestiging van een veld van duizenden sexualiteiten en erotiese handelingen. Homosexualiteit is verraad èn verleiding.

- Op het nivo van de geslachten is het een negatie van de mannelijkheid. Hiervoor zouden de Middeleeuwers het begrip effeminatio -vervrouwelijking, verwekelijking- gebruikt hebben.
- Op het nivo der verlangens is de homosexualiteit verraad aan de heersende sexuele norm, de echtelijke heterosexualiteit. Hiervoor heeft in de Middeleeuwen de term sodomie gestaan.

Op dit kruisvlak van geslachten en verlangens, van verraad en verleiding bevindt zich het te behandelen sociale objekt.

IV. TAAL

Betekenissen vervloeien. Woorden verschijnen en verdwijnen. In zijn taal differentiëert de mens zich van het dier. In het verwoorden van de dingen ligt de belangrijkste mogelijkheid tot kommunikatie. Sapir wijst in het volgende citaat op het belang van taal voor de ontwikkeling van kultuur: "Of all aspects of culture, it is a fair guess that Language was the first to receive a highly developed form and that its essential perfection is a prerequisite to the development of culture as a whole" (Sapir 1949: 7). En Foucault stelt: "Que la littérature de nos jours soit fascinée par l'être du langage,(...) c'est un phénomène qui enracine sa nécessité dans une très vaste configuration où se dessine toute la nervure de notre pensée et de notre savoir" (Foucault 1966: 394).

De vanzelfsprekendheid van taal heeft in de etnologie tot de onderschatting van haar belang en waarde voor een helder begrip van wilden en barbaren geleid. In vele klassieke monografieën is niet eens één hoofdstuk aan de taal van het bestudeerde volkje gewijd. Uitzonderingen op deze droevige regel bestaan: de amerikaan Sapir, die voortbouwt op een traditie, waarvan de grondslag is gelegd door Frans Boas, en in Europa de strukturalisten.

Taal is belangrijk, maar wat is haar verhouding tot het totale bouwwerk van een kultuur ? Is zij oorzaak of gevolg, machinale basis dan wel bovenbouw bij een ekonomies substraat ? In de analyse van de verhouding van de woorden en de dingen ligt de mogelijkheid deze vraag te beantwoorden.

De basiselementen van de taal als betekenissensysteem zijn de termen. Als symboliese transportmiddelen zijn zij vaak beschreven in hun verwijzingsfunktie. Eerst zijn de dingen geweest en daarna zijn de woorden, is de taal gekomen. De termen zouden naar de dingen verwijzen, zij zouden een representerende funktie hebben. Doordat men met de oorsprongsvraag ook de prioriteitsvraag beantwoord meent te zien, begaat men evenwel een ernstige interpretatiefout. Want de woorden hebben geen vaste betekenissen, zij verwijzen niet steeds naar dezelfde objekten. Zij zijn onderhevig aan verschuivingen, de "glissements" van Lacan. Dit impliceert, dat de woorden de dingen niet representeren,

maar juist andersom, dat de dingen door de woorden present gesteld worden. De begrippen maken de dingen en de taal is het elementaire produktiesysteem. Zo krijgt de homosexualiteit bestaansrecht als resultaat van een talige inschrijving -die plaats heeft gevonden in de 19e eeuw- en eveneens kan de subjektgroep van een homobeweging ontstaan, als het woord homosexualiteit gevormd is.

Ten aanzien van dit primaat van de woorden zegt Lacan: "c'était bien le verbe qui était au commencement, et nous vivons dans sa création, mais c'est l'action de notre esprit qui continue cette création en la renouvelant toujours" (Lacan 1966: 271).

De mogelijkheid van de taal de dingen te vormen doet ons op een tweede punt komen: de taal als machtssysteem. Lacan heeft de freudiaanse aandacht voor Oedipus, het kind, verschoven naar het maatschappelijke veld en daarmee de politieke implikaties van de psycho-analyse blootgelegd. In het konflikt van kip en ei, wie is er eerder, Oedipus of zijn vader, legt Lacan de nadruk op de Ander, de taal als symboliese orde als voorafgaand aan èn het kind èn de vader. Deze laatste heeft bij Lacan slechts een symboliese funktie, namelijk in zijn naam van vader staat hij voor de Ander (Lacan 1966: 278). De vader "..kan de wet (namelijk de wet van de Ander, van de taal) slechts verwoorden, omdat deze wet niet door een individuele vader wordt ingesteld, daar deze wet reeds gold, voordat de individuele vader bestond, en ook zal gelden, als deze vader niet meer zal bestaan" (Mooij 1975: 135). Aldus schildert Lacan zelf deze bepalende invloed van de taal op het kind: "Les symboles enveloppent en effet la vie de l'homme d'un réseau si total qu'ils conjoignent avant qu'il vienne au monde ceux qui vont l'engendrer 'par l'os et par la chair', qu'ils apportent à sa naissance (...) le dessin de sa destinée, qu'ils donnent les mots qui le feront fidèle ou renégat, la loi des actes qui le suivront jusque-là même où il n'est pas encore et au-delà de sa mort même .." (Lacan 1966: 279). Lacan schrijdt verder en gaat van taal op vertoog over: "Le sujet aussi bien, s'il peut paraître serf du langage, l'est plus encore d'un discours dans le mouvement universel duquel sa place est déjà inscrite à sa naissance, ne serait-ce que sous la forme de son nom propre" (Lacan 1966:495).

Deze positie trekken Deleuze en Guattari nog verder door, als zij stellen: "Dire que le père est premier par rapport à l'enfant, c'est dire en vérité que l'investissement de désir est en premier lieu celui

d'un champ social dans lequel le père et l'enfant sont plongés, simultanément plongés"(Deleuze/Guattari 1972: 326-7). Waar blijft de vader ten opzichte van een maatschappelijk veld van koningen, kolonels, kruideniers en kardinalen ? Freud heeft de waanzin van het kind aan ontwikkelingsstoornissen geweten, die centreren rond de positie van de vader. De-leuze en Guattari merken in reaktie op deze stelling op, dat de waanzin ".. est d'abord l'investissement d'un champ social, économique, politique, culturel, racial et raciste, pédagogique, réligieuse: le délirant applique à sa famille et à son fils un délire qui les déborde de toutes parts"(id.: 326). Gevoed met dergelijke inzichten heeft Foucault het vertoog rond bepaalde sociale objekten tot onderwerp van zijn geschiedschrijving gemaakt, zoals de waanzin, het gevangeniswezen, de menswetenschappen en de sexuologie.

De taal -en meer nog het vertoog- is een machtssysteem, dat de dingen en hun betekenissen produceert. Macht is gewoonlijk slechts aan sociale strukturen en personen gebonden gedacht, en in het geval van de taal daarentegen spreekt men van bepaaldheid, determinering. Deze dualiteit doet onrecht enerzijds aan de produktiviteit en veranderlijkheid van taal- en vertoogstrukturen; anderzijds miskent men de verwevenheid van sociale en talige strukturen. Op dit laatste ingaande kan men stellen, dat generaals macht hebben op grond van hun positie, die in de talige presentatie voorafgaat aan de individuele generaal, evenals de vader slechts in zijn naam van vader staat voor de wet. Het interessante probleem van de macht is niet zozeer, wie er premier is, maar dat een dergelijke funktie bestaat. Het cirkuleren van personen in de politieke arena is minder belangwekkend dan de historiese situatie, die die arena mogelijk maakt als een onderdeel van een bepaald schema van wat politiek wel en niet is. Op heel andere wijze geven Deleuze en Guattari de verhouding van taal en macht aan; in het volgende citaat spreken zij over de relatie van de (ene) moedertaal tot de veelheden van dialekten: "Il n'y a pas de langue-mère, mais prise de pouvoir par une langue dominante dans une multiplicité politique" (Deleuze/Guattari 1976: 20).

Het benadrukken van talige strukturen als een anoniem machtssysteem staat scherp tegenover het voluntarisme van de kennissociologie van een Berger en Luckmann (1966). Bij deze laatsten dekt de taal de realiteit. Met behulp van hun taal kunnen mensen hun (persoonlijke)

werkelijkheid transparant maken en doen dat ook, zowel naar zichzelf als naar de ander toe. Lijnrecht hiertegenover staat de mening van Lacan, dat de talige inschrijving der dingen een vervreemding doet ontstaan. De onmiddelijkheid der dingen gaat in de talige presentatie verloren, de dingen verliezen hun maagdelijkheid en worden ingeschreven in een termenketen. Deze afstand, die tussen woorden en dingen bestaat, heet bij Lacan vervreemding. Hij noemt taal tegelijk een verhullend en onthullend systeem (vgl. Mooij 1975: 130).

De overeenkomst tussen Lacan's taalteorie en het taaldeterminisme van een Sapir en een Whorf gaat verder. In beide stromingen ligt een sterke nadruk op taal als een bepalend systeem, dat op zichzelf aan transformaties onderhevig is, vergelijk het volgende citaat van Sapir: "The point is that no matter how sophisticated our modes of interpretation become, we never really get beyond the projection and continuous transfer of relations suggested by the forms of our speech" (Sapir 1949:11). In strijd echter met zijn al te sterk determinisme stelt Sapir een goedkoop voluntarisme, als hij spreekt van de mogelijkheid en noodzakelijkheid (sic!) van een internationale taal (id.:32).

Foucault kent het vertoog een determinerende invloed toe; het bepaalt de wijze, waarop personen zekere dingen kunnen denken, en is bovendien aan bepaalde, autonome -dat wil zeggen in zichzelf voltrekkende- transformaties onderhevig. Het verschil met een Sapir en een Berger en Luckmann is het niet-meer-denken in termen van mensen. Lacan heeft het subjekt vooraleerst gesplitst. Hij herkent enerzijds een sprekend subjekt als lichaam en anderzijds een grammatikaal subjekt, dat wil zeggen de individuele persoon zoals hij gerepresenteerd is in de orde van een taal, bij voorbeeld in zijn naam (vgl.Mooij 1975:128). Foucault trekt deze splitsing door en noemt de mens als eenheidskategorie een recent maaksel: "C'est une toute récente créature que la démiurgie du savoir a fabriquée de ses mains, il y a moins de deux cent ans" (Foucault 1966:319). De konsekwenties, die een dergelijk inzicht voor de mènswetenschappen hebben, zullen later aan de orde komen. Tegenover het ònmenselijke denken van een Foucault blijven een Berger en Luckmann, een Sapir en Whorf gevangen tussen voluntarisme en humanisme.

Maar ook Lacan is in zekere mate nog gebonden aan een vrije wil van personen, als hij spreekt van taal als een zaak van konventie (vgl. Mooij 1975:140). Het spreken mag een menselijk produkt zijn, maar ten

opzichte van het individu heeft de taal het primaat en gaat afspraken verre te boven. Tenslotte is de mens een produkt van zijn taal. Duidelijk beschrijft de feministe Cixous de politieke betekenis van een dergelijke visie: "Men moet de kultuur bij haar woord nemen, zoals zij ons in haar woord, in haar taal opneemt. Jullie begrijpen, waarom ik van mening ben, dat politieke reflektie niet kan plaatsvinden zonder over de taal na te denken. Men wordt in een taal ingeboren en de taal spreekt (tot) ons, de taal dikteert ons haar wet (...) zij dikteert ons haar familiemodel ..." (Cixous 1977:22). De mens is kopje onder gegaan in de maatschappelijke maalstroom van een taal[1].

Het'anonieme denken' van Foucault voert verder dan de taal als konventie bij Lacan. Taal is geen zaak van afspraken, maar van macht. Dat wat wel en niet gezegd is in een bepaalde historiese en geografiese situatie, vormt bij Foucault het raster, dat de kennis, het vertoog van personen afpaalt en waaraan zij zich niet kunnen onttrekken. Deze anonimiteit van het denken betekent niet, dat elk initiatief aan personen ontzegd is. Aan het eind van zijn boek "L'archéologie du savoir" meent Foucault: "Les posivités que j'ai tenté d'établir ne doivent pas être comprises comme un ensemble de déterminations s'imposant de l'extérieur à la pensée des individus (...). Il s'agit moins des bornes posées à l'initiative des sujets que du champ où elle s'articule ..." (Foucault 1969:271-2).

Op dit punt aangekomen kunnen we de voor ons liggende weg verduidelijken. Reizigers, etnologen, antropologen hebben andere volken beschreven en daarmee ingeschreven in het westerse sociale veld, zoals voorheen gezegd een dubbel proces. Enerzijds inschrijving van buitengewone en excentrieke bevindingen, anderzijds inpassing in een westerse taal. Dit laatste is niet een probleem van goede vertaling, maar de onmogelijkheid van nauwkeurige vertaling. Zo is het reeds onjuist -en dat binnen het nederlandse taalgebied- sodomie met homosexualiteit te vertalen.

De terugkoppeling van de westerse talige inschrijving naar de wilden door middel van onderwijs, door diskursieve en niet-diskursieve

1. Nog verder haalt Beckett uit, als hij naar aanleiding van Proust zegt: " ..art is the apotheosis of solitude. There is no communication because there are no vehicles of communication. Even on the rare occasions when word and gesture happen to be valid expressions of personality, they lose their significance on their passage through the cataract of the personality that is opposed to them"(Beckett 1976:64).

praktijken is een ander punt. De export van het westerse taalidioom naar de wilden, naar de mensen in ontwikkeling is een omvangrijk en bijtend soort imperialisme. De talige inschrijving bepaalt de manier, waarop personen de dingen kunnen denken. Vandaar de voorrangsstelling van een diskursieve boven een niet-diskursieve praktijk. Daarom is de politieke interpretatie van de indologie-afdeling in Utrecht als een 'oliefakulteit', als een handlanger van het kapitaal onvoldoende. De menswetenschappen dingen aktief mee in het imperiale spel rond woorden en begrippen, om de macht. De koppeling van de Utrechtse fakulteit een het grootkapitaal is in dezen slechts een oppervlakte-verschijnsel (zie Feddema en van den Muijzenberg 1978:105,117 en Foucault 1978:26).

De inschrijving van het sociale objekt der homosexualiteit in de westerse kultuur door de antropologie is het onderwerp van deze skriptie. De analyse van dit produktieproces voltrekt zich aan de hand van enkele geïsoleerde teksten, die niet representatief zijn voor de etnologie als geheel, maar wel exemplariese waarde hebben. In alle gebruikte aanhalingen werken machtsstrategieën zonder dat de betreffende antropologen gekorrumpeerd zouden zijn door ekonomiese, politieke of zelfs maar kulturele belangen.

V. SCHRIFT EN HUMANIORA

Een verdubbeling van de vervreemding van de taal ontstaat met de ontwikkeling van het schrift. De onmiddelijkheid der dingen gaat nogmaals verloren. Bij de wilden is het inschrijvingsproces van de wet direkt. Bestuur en recht vinden plaats voor hun ogen en oren. Het geheugen, de overlevering, de myten, woorden zijn het transportmechanisme van de wetten der wilden. De absurditeit van de inschrijvingsmachinerie in de strafkolonie van Kafka ligt in de kombinatie van ogenschouwelijkheid en geschreven wetten: de gerechtelijke uitspraak wordt met naalden geboekstaafd in het lichaam van de verdachte, die de uitspraak aan den lijve voelt en op zijn lichaam kan lezen (Kafka 1919).

De overgang van gesproken woorden naar geschreven letters is vooral opvallend in het geval van recht en bestuur. De wetten krijgen statuur; ze zijn letterlijk vastgelegd en zullen meer en meer een onontkoombaar karakter krijgen. De wreedheid van de ogenschouwelijk uitgevoerde wetten maakt plaats voor de tekstuele inschrijving van de wetten, waarvan de komputergeleide burokratie de laatste stap is. De komputer maakt de doodstraf overbodig, de wetten zijn reeds dodelijk zonder de dood expliciet in de vorm van een doodstraf te willen (vgl. Deleuze/Guattari 1972:329 e.v. en de affaire Stammheim).

Lévi-Strauss zegt: "Gedurende het neolytiese tijdperk boekte de mensheid gigantiese vooruitgang zonder de hulp van het schrift, en met het schrift stagneerden de historiese beschavingen van het westen voor lange tijd (...) Het enige fenomeen, waarmee schrijven altijd is samengegaan, is het ontstaan van steden en rijken, dat wil zeggen, de integratie van grote hoeveelheden individuen in een politiek systeem (klassen en kastes) (...) Het schijnt de exploitatie van menselijke wezens eerder te hebben bevorderd dan hun verlichting (...) De strijd tegen analfebetisme is verbonden met een vergroting van de regeringsmacht over de burgers" (Lévi-Strauss 1977:337-8).

Deze overgang van talige naar schriftelijke maatschappij beschrijft Pierre Clastres in termen van samenleving en staat: "Chefferie et langage sont, dans la société primitive, intrinsèquement liés, la parole est le seul pouvoir dévolu au chef: plus que cela même, la parole est pour lui un devoir (Clastres 1974:183). "...les sociétés primitives sont, en effet, des sociétés sans écritures, mais pour

autant que l'écriture indique d'abord la loi séparée, lointaine, despotique, la loi de l'Etat (...) c'est pour conjurer cette loi-là, loi fondatrice et garante de l'inégalité, c'est contre la loi de l'Etat que se pose la loi primitive. Les sociétés archaïques (...) sont des sociétés sans Etat, des sociétés contre l'Etat (id.:159-160). Deze positie voert Clastres door tot de opmerking: "De beste vijand van de staat is de oorlog. De primitieve samenleving is een samenleving tegen de staat in die mate en zolang zij een samenleving vòòr de oorlog is"(Clastres 1977:41). De oorlog is het centrifugale middel om de centripetale aantrekkingskrachten van de imperiale eenheden te bestrijden. De staat monopoliseert het geweld en is als enige gerechtigd het zwaard te dragen. Daarom leggen de imperiale eenheden zo grote nadruk op de -interne- vrede, vergelijk de Pax Romana en de verwoede bestrijding van de koppensnellerij door de koloniale machten. In dit opzicht is het eveneens opvallend, dat de eerste reisverslagen over de wilde wereld uitbundig melding maken van oorlogen, geweld, wreedheid en dat deze zaken in de moderne etnologiese literatuur amper meer voorkomen (Clastres 1977:25-6).

De preciese verhouding van staat en schrift is evenwel niet duidelijk. Lévi-Strauss wijst op de grote Inca-rijken en de oost-afrikaanse koninkrijken, die zonder schrift toch aanzienlijke macht verworven hebben. Hij verwerpt dit belastend materiaal -ten onrechte- vanwege de gesuggereerde korte duur van hun invloed.

*

De opkomst van de menswetenschappen in de 19e eeuw betekent een nieuw vervreemdingsmoment. De woorden en de letters staan niet meer voor wat ze gedacht zijn. Letters volgen op letters en woorden op woorden.

Foucault analyseert in zijn boek "Les mots et les choses" het funktioneren van de humaniora, waarmee hij vooral de sociologie, de psychologie en de taalwetenschappen bedoelt. Uitgaande van de kantiaanse scheiding van Ding an sich en Erscheinung werpen de menswetenschappers zich op de verschijningen, de representaties. Daarbij nemen ze de gedachte van een natuur of een onbewuste. als uitgangspunt en doorkruisen vervolgens het sociale veld in zijn bewuste en kulturele vormen. De vragen naar een natuur of onbewuste mogen de mensweten-

schappen funderen, maar als deze basis eenmaal gelegd is, richt het perspektief zich verder enkel en alleen op de bewuste en kultuurlijke vormen. Derhalve zouden we kunnen spreken vaneen verdubbeling van de representaties. Dat wat maatschappelijk bestaat en wat talig gepresenteerd is, vormt de basis en daarmee ook het resultaat van de analyses van de humaniora.

Daartegenover stelt Foucault de "tegenwetenschappen" van psychoanalyse en etnologie, die niet in de kultuurlijke en bewuste konfiguraties blijven steken, maar de vraag naar een onbewuste en een natuur voortdurend moeten stellen. Terwijl de humaniora in engere zin deze vragen de rug toekeren, doorkruisen de etnologie en de psychoanalyse het totale maatschappelijke veld en zijn gedwongen de problemen van onbewuste en natuur -en van historie- steeds onder ogen te zien (vgl. Foucault 1966:355-398).

Door de maatschappelijke vormen zoals die tot uitdrukking komen in kultuur en bewustzijn als objekt van onderzoek te nemen, reproduceren de humaniora het sociale veld in een wetenschappelijke teorie. De waarheden, die ze aldus blootleggen, zullen een maatschappelijk karakter hebben. Dit verklaart mede het zich vaak voordoende déjà-vu-effekt van de menswetenschappelijke konklusies.

Deze overeenkomst tussen wetenschappelijk denken en maatschappelijke situatie is een opvallend kenmerk van de geschiedenis van het sociale objekt, dat wetenschappelijk de naam homosexualiteit heeft gekregen.

VI. BRANDSTAPEL, GENEZING, INTEGRATIE

"Homosexualiteit en heterosexualiteit zijn verwoordingen van een verlangen, dat naamloos rondzwalkt"(Hocquenghem 1974:46).

In de middeleeuwen stond dat wat wij homosexualiteit noemen bekend onder een luxueuze veelheid aan namen: sodomie, luxuria, effeminatio, stomme zonde. De begrippen hadden verschillende betekenissen. Zo kon sodomie staan voor elke tegennatuurlijke handeling op sexueel gebied, waarbij de natuur gedacht was als van God. Zo betekende het: alle anale sexualiteit, bestialiteit, buitenechtelijk geslachtsverkeer, homosexualiteit. Sodomie was een enkelvoudige handeling, die betrekking had op het anale, terwijl effeminatio als verwijfdheid sterker aan personen gebonden gedacht was. Sodomie was het verraad van de mietjes aan de heterosexualiteit, effeminatio aan de mannelijkheid (zie Kuster 1977:13-16). Sodomie was een zonde tegen God en dus strafbaar in het kanonnieke èn het wereldlijke recht[1]. Sodomie was vooral het onderwerp van een teologies en juridies vertoog.

In de 18e eeuw zet de Verlichting in. Het christendom verliest zijn vanzelfsprekendheid en de wetten wil men dienovereenkomstig herzien. Aan het eind van deze eeuw schaft Frederik de Grote van Pruisen de doodstraf af voor sodomie en kort na 1800 verdwijnen in Frankrijk en Beieren de speciale strafbepalingen met betrekking tot homosexualiteit onder de invloed van respektievelijk Cambacérès en Feuerbach. Een zonde is nog geen misdrijf, luidt de redenering. Feuerbach komt echter op dit standpunt terug: de sodomie zou een misdrijf tegen de staat zijn op basis van de associatie van sodomie met een wellustig en dus onproduktief leven (Bleibtreu-Ehrenberg 1978:319-322).

Foucault beschrijft deze overgang van de 18e naar de 19e eeuw, van wat hij noemt de klassieke naar de moderne tijd, in andere termen dan die van kerk en staat. In de 18e eeuw zou men de representatie voor de werkelijkheid hebben gehouden. Teken en betekenis denkt men één. In de moderne tijd geraakt deze eenheid problematies,vergelijk het kantiaanse onderscheid tussen Ding an sich en Erscheinung. De taal verliest haar eenduidigheid. Definitieproblemen ontstaan alom, daar de woorden de dingen niet meer representeren. Achter de dingen

1. Zie voor de overigens wisselende verhouding van kanonniek en wereldlijk recht het boek van Bleibtreu-Ehrenberg, 1978:196-297.

zoekt men steeds iets anders, dat verborgen zou blijven.

De talige verwarring loopt parallel met de ontdekking van de mens. Nadat de taal geproblematiseerd is, vervangt de kategorie mens de taal als eenheidskategorie bij uitstek, de mens wordt uitgangspunt en objekt van onderzoek. De verwante figuren van filosofiese antropologie, humanisme en menswetenschappen ontstaan (Foucault 1966:307-313; de Wit 1978:139).

In ditzelfde proces veranderen de sodomie en de effeminatio in uiterlijke verschijnselen. Men gaat zich meer en meer afvragen, wat er àchter de perversies zit. Het probleem verplaatst zich van moraal en zonde naar het persoonlijke karakter van de sexuele abnormaliteiten (Foucault 1976:58 e.v.). Hoe steekt die mens in elkaar, dat hij zò doet ? Deze vraag komt allereerst in Duitsland op, en wel in de hoek van de "gerichtliche Arzneywissenschaft", in de zielkunde van de rechtbanken. Het zijn de psychopatologen, de voorlopers van de psychiaters, die het begrip der sodomie uiteen doen vallen en series nieuwe begrippen ontwerpen: fetisjisme, narcisme, nekrofilie, masochisme, sadisme, bestialiteit, uranisme. De termen hebben betrekking op personen en de psychopatologen verdiepen zich in persoonsgeschiedenissen.

Terwijl de sodomie cirkelt tussen zonde, handeling, biecht en boete, is de homosexueel een mens met een bepaald karakter. Het verschil tussen deze beide begrippen heeft ook implikaties naar het strafrecht toe. Tegen de sodomie hebben bij vlagen vervolgingen plaatsgevonden, die vooral tegen het anale, tegennatuurlijke karakter gericht zijn. De straf voor de sodemieters is in het algemeen de vuurdood[1]. In de moderne tijd is de afstraffing van wat dan homosexualiteit heet milder, maar de rechtbank verbindt zich met de divan van de psychiater. Bovendien breidt zich het spektrum van de strafbare daden uit: Oscar Wilde in Engeland en Willem de Mérode in Nederland hoeven niets meer te doen, de homosexuele intentie van streling of vriendschappelijke omgang is reeds een strafbaar feit.

1. De laatste grote vervolgingen in Nederland hebben in 1730-1732 plaatsgevonden. Honderden mietjes zijn opgebracht en tientallen gesneuveld. Het gerucht van de wreedheid van de Zuidhornse rechter Rudolf de Mepsche siddert tot op de huidige dag in het Groningse land: hij bracht een 25-tal vermeende sodemieters om (zie von Römer 1906).

De strafeloosheid betreffende de sodomie zoals bewerkstelligd door Cambacérès en Feuerbach is niet algemeen en eeuwigdurend geweest, in Beieren in 1871 afgeschaft, in Nederland in 1911 en in Frankrijk in 1941. Maar het zijn vanaf deze tijdstippen alleen bepalingen, die handelingen met minderjarigen betreffen. Sexuele kontakten tussen volwassenen blijven straffeloos. Aan het eind van de vorige eeuw heeft deze overgang in Engeland plaatsgegrepen, zonder dat een periode van straffeloosheid geweest is: voorheen strafbaarstelling van vooral anale handelingen ongeacht min- of meerderjarigheid; daarna vervolging van een veel breder veld van vergrijpen aan minderjarigen.

Dat de homosexualiteit in sommige landen geruime tijd straffeloos gebleven is, wil echter niet zeggen, dat de homo's zelf vrijuit zijn gegaan. Enerzijds zal er altijd een sterke sociale kontrole bestaan hebben[1] en anderzijds zullen ze met andere rechtsartikelen bestreden zijn. Zo schijnt in Nederland de strafbepaling voor schending van de openbare eerbaarheid speciaal gericht te zijn geweest tegen het frekwenteren door de sodomieten van parken en urinoirs.

In deze zelfde eeuw brandt vooral in Duitsland en in mindere mate in Frankrijk een uitgebreide wetenschappelijke diskussie los over de sexuele perversiteiten. De psychopatologen en de kriminologen storten zich uit over de sexuele afwijkingen en trachten deze tot een natuur te herleiden: erfelijkheid, degeneratie. In dezen beweegt de diskussie rond de perversies zich in een breder veld, namelijk in de strijd tussen wetenschappen en christendom over het begrip natuur, vergelijk het darwinisme, de raciale teorieën in de humaniora. De wetenschappers vervangen de waarheid van God door die van de natuur. Zo herleiden de psychopatologen verschillen tussen mensen aan het eind van de 19e eeuw tot degeneratieve of erfelijke verschijnselen. Het is het tijdperk van de schedelmetingen.

Hirschfeld[2] noemt de homosexuelen konform dit biologisme het Derde

1. De keerzijde van de grote sociale kontrole is de sterke mobiliteit van de sodemieten. Voor de tijd van de vervolgingen van 1730 wijst Boon op de schrikachtige reakties van de rechtbanken, als ze merken op welke schaal de flikkers de buurtse roddels en kwade trouw ontlopen: "De Republiek was, zo kwam het de rechtbanken voor, als geïnfecteerd met sodomieten, die elkaar kenden, die met elkaar in regelmatig kontakt stonden, die van elkaars voorkeuren op de hoogte waren, en een nogal ambulant leven leidden" (Boon 1976: 142).

2. Hirschfeld is één van de bekendste psychopatologen uit de betref-

Geslacht: de man uiterlijk een man, maar innerlijk een vrouw. Deze reduktie van de homosexualiteit tot een natuur biedt de rond de eeuwwisseling opkomende homo-beweging de mogelijkheid straffeloosheid en burgerrechten op te eisen onder verwijzing naar het natuurlijk karakter van hun afwijking: geen verleiding, geen epidemiese besmetting, maar natuurlijke variatie. In zijn boek "Die Homosexualität des Mannes und des Weibes" (1914) cirkelt Hirschfeld tussen twee posities: enerzijds verklaart hij als medies doktor de homosexuelen neuroties dan wel neuropaties, zij zouden een sterke neiging tot alkoholisme en morfinisme hebben, vrouwelijk, kunstzinnig zijn. Anderzijds wijst hij op de moeilijke situatie, waarin het derde geslacht verkeert, achtergesteld door de wet, uitgekotst door familie en publieke opinie. Hij standaardiseert het beeld van een derde geslacht -als natuurlijke afwijking tegenover een homosexualiteit, die normale mensen ook kunnen bedrijven- en kan tijdens de beruchte Eulenburg-processen[1] de wrange vruchten plukken. Als getuige-deskundige kan Hirschfeld de vermeende homosexualiteit van de verdachten wetenschappelijk vaststellen, waarna deze de gevangenis indraaien (Hocquenghem 1978 dl II).

Deze natuurteorie heeft zeer lang haar invloed doen gelden. Zo kunnen we voor Nederland aanhalen: Stomps, die in 1935 op grond van de mutatieteorie de homosexualiteit 'verdedigt': Sanders stelt in hetzelfde jaar kastratie voor van sexuele delinkwenten, waaronder vele pederasten, hetgeen in de periode 1938-1968 381 slachtoffers tot gevolg heeft (zie Buitelaar 1978:4).

Maar na 1900 verlaat men het biologistiese reduktionisme ten aanzien van de perversies meer en meer. De belangrijkste nieuwe teorieën zijn afkomstig van Freud (1905) en Kinsey (1948). De eerstgenoemde herleidt de homosexualiteit tot een ontwikkelingsstoornis van het kind. Het jongetje maakt zich niet los van de moederbinding en vervolgt de oedipale weg niet tot het verondersteld einde: de heterosexu-

---

fende tijd naast mannen als Krafft-Ebing en Forel. Hij richt in 1897 de eerste homo-organisatie op, het Wissenschaftlich-Humanitäres Komitee (WHK). Eveneens heeft hij enkele bladen op sexuologies terrein uitgegeven en een aantal monumentale werken geschreven: "Sittengeschichte des Weltkrieges"(2 dl.),"Sexualpathologie"(3 dl.) en de "Geschlechterkunde" (5 dl.). In Berlijn sticht hij een instituut voor sexuologie, dat in 1933 het eerste plunderobjekt voor de Nazi's is na hun machtsovername.

1. Prins Eulenburg was een naaste vriend van keizer Wilhelm. Een linkse journalist beschuldigt hem in 1907 van homosexualiteit, voornamelijk om het hof in diskrediet te brengen

ele monogamie. Enerzijds heeft Freud de polymorfe perversiteit van het kind ontdekt: de pasgeborene onttrekt plezier aan alle mogelijke zinneprikkels, van eigen lichaam en dat van anderen, man, vrouw, bejaarde, peuter, dier of ding. Zijn verlangens zijn nog ongericht en veelvlakkig. Anderzijds raken al deze mogelijke sensuele genietingen vermorzeld in de oedipale triangulatie in de driehoek vader-moeder-kind. Dat betekent voor het kind: heterosexualiteit, mannelijke dominantie, sexuele genoegens gericht op de penis en op leeftijdsgenoten. Met het huwelijk krijgt de oedipale strangulatie zijn beslag. De homosexualiteit verschijnt als afwijking in deze ontwikkelingsgang: "het is noch een ondeugd noch een vorm van degeneratie en het kan evenmin als ziekte worden beschouwd. Wij houden het voor een variant van de seksuele funktie, optredend tengevolge van een zekere stilstand in de geslachtelijke ontwikkeling" (Freud 1965:15). Hierna beweert Freud de homosexualiteit in het algemeen niet te kunnen genezen. De psycho-analytiese vraagstelling mag radikaal zijn met haar verwijzing naar een onbewuste en een natuur, maar voorzover ze het huis van koning Oedipus optrekt in het gebied van bewustzijn en kultuur, draait ze zichzelf de nek om[1].

Kinsey maakt van de homosexualiteit een handeling, die in gedachten of in de praktijk bedreven is en die statisties te bewerken is. Zijn sociologiese metode is afhankelijk van mensen, die zich tot deze gedachten en praktijken bekennen. Aldus blijkt de helft van de amerikaanse mannen homosexuele ervaringen gehad te hebben ! Maar hieroverheen schuift de sociologiese minderheid, de 4 % van de kern-homosexuelen. De sociaal-wetenschappelijke akkumulatie van de homosexualiteit zet in: geen anomalie, maar mogelijke deviantie, minderheid, met de politieke strategie van de integratie. De homosexuele persoon is omgebouwd van een karakter, dat het hele leven beheerst naar een

1. De heftigste kritiek op de oedipale driehoek hebben Deleuze en Guattari geleverd in hun monumentale werk "L'Anti-Oedipe". Bij Freud zijn het onbewuste en de polymorfe perversiteit konservatieve lustprincipes, die beteugeld moeten worden. De sexuele lusten dient men af te leiden van sexuele doelen. Deze sublimering van de driften is de grondslag voor de kultuurarbeid. Hierom moet Freud het onbewuste konservatief interpreteren (Freud 1961:53). Daartegenover stellen Deleuze en Guattari juist, dat het onbewuste de machinerie is van duizenden produkties en verlangens. Zij stellen tegenover de sublimering van de driften de progressieve drijfkracht van het lustprincipe (1972: 33, hfdst. III). Ook wijzen zij op het imperialistiese karakter van koning Oedipus als exportmodel voor de ontwikkelingslanden.

mogelijke variatie van het nachtelijke leven. De laatste scherpe kantjes zijn er afgeslepen.

Het zijn andere menswetenschappen, die zich op de homosexualiteit werpen. Na de psychopatologie en de kriminologie doemen nieuwe humaniora op: de sociologie, de psychologie. Het zijn andere personen, die de vertogen produceren. Van een vrouwelijke estetiese ziel in een mannelijk lichaam, zoals het in het begin van deze eeuw gedacht is, naar de man, die gewoon hetzelfde is en slechts in zijn nachtelijke sexuele keuze verschilt. Na de afschaffing van de speciale strafbepalingen voor homosexualiteit zijn het de burgerrechten en antidiskrimatieartikelen, waar de homobeweging van nu zich voor inzet. Na de geladenheid van termen als sodomie en flikker, na de wetenschappelijke spraakverwarring rond uranisme, homogene liefde, kontrariteit, nu de geurloze neutraliteit van het begrip homosexueel, of nog erger, homofiel.

VII. DE TEKSTEN

Dr.O.Baumann: Conträre Sexual-Erscheinungen bei der Neger-Bevölkerung Zanzibars, verschenen in Zeitschrift für Ethnologie, 31, Berlijn 1899

668-670 KONTRÄRE SEXUAL-ERSCHEINUNGEN BEI DER NEGER-BEVÖLKERUNG ZANZIBARS sind sowohl als angeborene, wie als erworbene ziemlich häufig, während bei den Stämmen Inner-Africas angeborene Contrarietät wohl nur in seltenen Fällen vorkommt. Die grössere Häufigkeit in Zanzibar ist zweifellos dem Einfluss der Araber zuzuschreiben, die zusammen mit Komorensern und wohlhabenderen Swahili-Mischlingen auch das Haupt-Contingent zu den Erworben-Conträren stellen. Meist sehr früh zu Geschlechtsgenuss gelangend, tritt bei diesen Leuten bald Übersättigung ein, in der sie durch conträre Acte einen Anreiz suchen, daneben aber auch normale Acte ausführen. Später verlieren sie jede Libido zum weiblichen Geschlecht und werden active Päderasten. Mit eintretender Impotenz gehen sie dann zur passiven Päderastie über. Ihre Objecte gehören fast ausschliesslich der schwarzen Sklaven-Bevölkerung an: nur selten geben sich arme Freie, Araber, Belutschen u.a. aus Gewinnsucht dazu her. Die dazu auserlesenen halbwüchsigen Sklaven werden von jeder Arbeit ferngehalten, gut gepflegt und planmässig verweichlicht (kulainishwa). Anfangs finden sie auch an normalen Geschlechtsacten Gefallen und bleiben normal, wenn sie nicht zu lange als Lust-Knaben Verwendung finden. Geschieht dies jedoch, so schrumpft allmählich das Scrotum, das Glied verliert die Fähigkeit zur Erection, und das Individuum findet nur noch an passiver Päderastie Gefallen. In Nachahmung dieser Sitten gelangten auch die Neger Zanzibars zu conträren Acten. Da ihnen eigene Sklaven dazu vielfach nicht zur Verfügung standen, so entwickelte sich eine männliche Prostitution, die sich theils aus früheren Lust-Knaben der Araber, theils aus anderen Neger ergänzt. Die Betroffenen leben hauptsächlich im Ngambo und betreiben ihr Gewerbe sehr öffentlich. Manche unter ihnen tragen Weiber-Kleidung; bei fast jedem Tanz im Ngambo kann man sie mitten unter den Weibern sehen. Andere gehen in männlicher Kleidung, schlingen jedoch an Stelle der Mütze ein Tuch um den Kopf. Viele verschmähen übrigens jedes Abzeichen.

Die meisten von ihnen gehen an Mastdarm-Leiden zu Grunde, die sie anfangs durch Verstopfen mit Tüchern und Anbringen von Parfüms zu verbergen suchen. Alle, sowohl active als passive Päderasten, gelten als starke Trunkenbolde, derart, dass die Swahili-Bezeichnung Walevi (=Säufer) in vielen Fällen direct für "Päderast" angewandt wird.

Angeboren-Conträrsexuale kommen sowohl beim männlichen, als beim weiblichen Geschlecht vor. Erstere zeigen von Jugend an keinen Trieb zum Weibe und finden nur Gefallen an weiblichen Arbeiten, wie Kochen, Matten-Flechten usw. Sobald dies von ihren Angehörigen bemerkt wird, fügen sie sich ohne Weiteres dieser Eigenheit. Der Betreffende legt Weiber-Kleider an, trägt das Haar nach Weiberart geflochten, und benimmt sich völlig als Weib. Er verkehrt hauptsächlich mitWeibern und mannlichen Prostituirten. Geschlechtliche Befriedigung sucht er hauptsächlich in passiver Päderastie und in Beischlafähnlichen Handlungen. Im Äusseren sind die angeboren-conträren Männer von den männlichen Prostituirten nicht zu unterscheiden, doch machen die Eingeborenen zwischen ihnen einen scharfen Unterschied: Die berufsmässigen Lust-Knaben werden verachtet, während man das Verhalten der Angeboren-Conträren als amri ya muungu (Wille Gottes) duldet.

(.....) (tussenstuk over vrouwen en door hen gebruikt hulpapparaat)

Homosexuale beider Geschlechter werden in der Swahili-Sprache als

mke-si-mume (=Weib, kein Mann) bezeichnet. Doch finden auch die Ausdrücke mzebe und das dem Arabischen entnommene hanisi, die eigentlich Impotente bedeuten, dafür Anwendung. Das arabische Gesetz ist in der Verfolgung der männlichen Conträren ziemlich tolerant, obwohl der Koran die Päderastie streng verbietet. Weibliche Conträre werden bestraft, (....)

Jan van Baal: Godsdienst en samenleving in Nederlandsch-Zuid-Nieuw-Guinea, Amsterdam, 1934

Korte inleiding over de Marind-Anim

De Marind-Anim is een ruwe volksstam op Zuid-Irian-Barat, die zich in het gebied van het vroegere Merauke genesteld heeft. De homosexuele orgieën, waarvan in de volgende teksten sprake is, komen vanaf Merauke naar het oosten langs de hele zuidelijke kust van Nieuw-Guinea voor. Bij de Marind-Anim verschijnt eens in het jaar de déma (god, kultuurheld) Sosom uit het oosten. Zijn komst is herkend door het geluid van zijn stem, dat in werkelijkheid het blazen van enkele mannen op alpenhoornen is. Deze muziekinstrumenten bespelen deze heren in de bossen in de mannenhuizen. Op het geluid van Sosoms stem trekken de mannen voor enkele dagen naar deze mannenhuizen met de geïnitieerde jongens. Evenmin als van de alpenhoorns mogen de vrouwen iets afweten van wat zich daar afspeelt. Want daar vinden de door van Baal genoemde homosexuele orgieën plaats, die een sterk promisku karakter hebben. Evenals bij dit ritueel is er bij de initiatie van de jongens sprake van homosexuele kontakten. Deze hebben geen promisku karakter, maar voltrekken zich tussen een jongen en één van zijn moeder's broers. Sodomietiese handelingen blijven overigens niet beperkt tot deze beide rituelen.

pg. 12 (betreft decimering bevolking door venerische ziekten en spaanse griep: Volgens Geurtjens is in 10 jaar tijds 2/3 van de bevolking gestorven. Bedenkt men wat voor uitschot er onder de toegelaten handelaren en vogeljagers was, dan zal men zich bij de hier heerschende sexueele zeden, over deze snelle uitbreiding niet verbazen. De missieverhalen uit dezen tijd berichten in ontroerende eentonigheid van ziekte en dood. De reeds lang te voren door de Regeering genomen maatregelen ('t verbieden van met sexueele orgieën gepaard gaande feesten) noch 't werk van den te Merauke geplaatsten Indisch arts, noch de toewijding der missionarissen vermochten iets tegen de teisterende epidemie. In 1919 werd Vertenten, wiens ontstellende mededeelingen in de Indische pers de oogen hadden doen opengaan, naar Batavia geroepen om de Regeering van advies te dienen. Weldra volgden krasse maatregelen. De mannen- en jongenshuizen, centra van homosexueel verkeer, werden gesloten en gezinswoningen gebouwd. De bevolking werd onder streng toezicht gesteld, scholen opgericht en de medische behandeling in handen gesteld van den bekwamen en toegewijden arts, Dr. Thierfelder. Thans is de bevolking gered en weder worden in het land, waar jaren achtereen de dood

heerschte, kinderen geboren. De arbeid der Missie begint eindelijk vrucht te dragen. Het Marindineesche volk is gered, maar hun oude cultuur is verloren gegaan. Het is een troostende gedachte dat dit meer een verlies is voor de wetenschap dan voor de menschheid.

pg. 243 BESLUIT

Eén van de meest opvallende trekken van de Marindineesche cultuur, gelijk we die in de voorgaande hoofdstukken hebben leeren kennen, is de diepe religiositeit (....)

Daarnaast staat een groote ongebondenheid op sexueel gebied, die zelfs voor een Papoea-cultuur (waarin het sexueele element over het algemeen zeer sterk is) buitengewoon genoemd worden; zelfs pathologische verschijnselen als homosexualiteit en onanie zijn hier tot norm verheven.

Hand in hand hiermede gaat een groote ruwheid.

g. 244 De vraag kan gesteld worden, of deze cultuur niet abnormaal, pathologisch, genoemd moet worden. Persoonlijk zijn wij geneigd, deze vraag bevestigend te beantwoorden; er dieper op ingaan kunnen wij evenwel niet, daar kwesties als deze vooralsnog buiten het terrein der wetenschap vallen; over wat in de cultuur als pathologisch moet worden aangemerkt staat heel weinig vast.

J. van Baal : Dema. Description and analysis of Marind-Anim culture, The Hague, 1966

g 491-3 In 1937, some time in June, the Roman Catholic Mission at Merauke informed me that a sosom celebration (de homosexuele orgie uit het vorige stuk) had taken place at Bad, and requested me to take action, on the plea that secret feasts of this kind had been forbidden ever since the epidemic of venereal granulome. At the time I was controleur (an administrative official equivalent in rank to a junior assistant district officer) of South New Guinea and I had to deal with the case. As far as the prohibition of these feasts was concerned, the Mission was neither wholly rihgt nor wholly wrong. That feasts of this kind were banned was beyond doubt (...) Venereal granulome had not yet disappeared; so, under the circumstances, a ritual connected with homosexual promiscuity was obnoxious as regards the general conditions of public health. Another consideration I entertained was that if the ban on feasts had to be lifted, it should be done gradually and, besides, if a beginning had to be made with a more normal and more humane policy vis-à-vis native feasts, it would be making a perfectly false start if we were to begin a feud with the Mission (which, at the time, was very much against feasts of any kind) by protecting sodomy. A couple of weeks later I set out in a motor-boat to pay a visit to the Kumbe valley.

Although the celebration at Bad must have been common knowledge all along the Kumbe, everybody professed complete ignorance. I had travelled up-river as far as Kaverau, looking for somebody who could serve as a witness; then I returned downstream to Bad, still without having found anybody who could have expected to give evidence. At Bad I had a long talk with the elders of the village, headed by Pandri, the village-chief, a middle-aged scoundrel with a beautifull command of Malay. Things did not go too well. My Question when Sosom had visited Bad was immediately parried by Pandri, who politely enquired whether Sosom was a Marind or a stranger. When I answered that Sosom was a dema, the whole assembly seemed stupified. Obligingly, I told them everything I knew of Sosom, which earned me a great deal of admiring approval, the old men whistling softly and shaking their heads in token of the most genuine amazement.

"Well, Sir", Pandri confided to me when I had finished, "this is a very, very beautifull story indeed. We are glad you told it to us, because such a thing we have never heard before". I gave Pandri a long stare, but blatantly innocent, he registered admiration, looking me straight in the eyes as if he was hoping for more. I felt I was being taken for a ride, a feeling that had a galvanizing effect on a young and still ambitious officer who, at that moment, did a bit of very rapid thinking. We were all sitting together and looking at each other, our faces beaming with benevolence. I smiled at the chief and said: "Well, Pandri, I am glad the story is so much to your liking. I will do you a favour. As it is, I happen to have a few sosom down at my house in Merauke. I shall come back and bring these bullroarers with me and then we are going to have a fine performance, here in the village-place, where the women, too, can enjoy it".

Exploding a bomb could not have had a more dramatic effect. All the kind black faces suddenly turned ashen and haggard, and Pandri put a trembling hand imploringly on my arm: "No Sir ! please Sir ! you can't do that. We shall all die !" he whispered. "All right", I said, "just tell me what happened", and they told me all I already knew, taking care to add very little to my knowledge. They swore that they had not committed sodomy, because, they said, "We are afraid of the awful wounds the disease may inflict on a boy's anus and buttocks".

I sentenced them all to fourteen days' detention, quoting an article from the penal code which earned me the stinging criticism of my superiors, who were more interested in form than in matter. For the Bad people the fortnight's detention was rather unimportant. Other things weighed more heavily with them. They came with me on my way home and in every village we passed I saw the old men sitting by the side of the path, with dejected faces consulting each other on the disaster which had befallen them. The worst came a couple of weeks later, on their return home. They brought out their bull-roarers and showed them to their women, whirling them in the village-place, because the big man at Merauke knew everything.

E.E.Evans Pritchard: The Azande. History and Political Institutions, Oxford 1971

pg. 183-4 (Czekanowski) is undoubtly right in his general conclusion that homosexuality is indigenous. Azande do not regard it as at all improper, indeed as very sensible, for a man to sleep with boys when women are not available or are taboo, and, as we shall see later, in the past this was a regular practice at court. Some princes may even have preferred boys to women, when both were available. This is not a question I can enter further here beyond saying I was told that some princes sleep with boys before consulting the poison oracle, women being taboo, and also that they sometimes do so on other occasions, just because they like them.

Some of the commoner pages of a king had a very intimate relationship with their master, so intimate that people called them 'The king's old barkcloth'. These were called amoyembu because they could be summoned (yembu) by their master any time of the day or night to perform some service for him; and they were at his side wherever he went into court, to consult the poison oracle, to war, on a journey, etc. When small they would even have been summoned by him into his private quarters. Consequently they knew a good deal about his private affairs, both domestic and political, and the first qualities required in a page were therefore ability to keep silence about secret affairs and absolute devotion to his master's interests regardless of any competing loyalties; but, here again, it is better

to let a Zande (Kuagbiaru) state what a prince looked for in a page and how hazardous an occupation it might prove to be:

"Pages are those boys who are near the private quarters, those whom a prince constantly summons. A prince sees a certain boy who makes a great appeal to him. He sends for him and says to him,'Boy, I want you to stay with me as my page. However, when you come to stay with me I do not want you to go to your father's home at all (...)' ".

.199-200 Many of the young warriors married boys, and a commander might have more than one boy-wife. When a warrior married a boy he paid spears, though only a few, to the boy's parents, as he would have done had he married their daughter. The warrior in other ways acted toward the parents as though he had married their daughter. He built a hut for his mother-in-law and assisted her in clearing her cultivations; and he used the parents' homestead as a hiding-place for his few possessions. He addressed the parents as gbiore and negbiore, 'my father-in-law' and 'my mother-in-law'. He gave the boy himself pretty ornaments; and he and the boy addressed one another as badiare, 'my love' and 'my lover'. The boy fetched water for his husband, collected firewood and kindled his fire, bore his shield when travelling and also a small bag containing nzawa leaves for drying the face and for other toilet purposes, and a small gourd (lingwa) containing oil, and a few other odds and ends. The two slept together at nights, the husband satisfying his desires between the boy's thighs. When the boy grew up he joined the company and took a boy-wife in his turn. It was the duty of a husband to give his boy-wife a spear and a shield when he became a warrior. He then took e new boy-wife. Thus one of my chief informants, Kuagbiaru, a member and later a commander of one of the Prince Gangura's companies, married three boys in succession.

Margaret Mead: Male and Female, 1950, Middlesex, 1971

pg. 80 (The Arapesh male) does not , within his own society, become a homosexual, although there is great ease and warmth and much giggling puppyishness among boys. But the reverse attitude -the desire to dominate, to intrude, which could provide a basis for active homosexuality- is too slightly cultivated, nor is there enough development of assertive resentment of passivity to fit into a type of homosexuality where active and passive roles are interchanged.

pg. 105 But there (among the Iatmul) is also a very strong taboo on any display of passivity, and there is no development of male homosexuality within the society. The slightest show of weakness or of receptivity is regarded as a temptation, and men walk about, often comically carrying their small round wooden stools fixed firmly against their buttocks. A male child from any outside village or tribe becomes a ready victim, and Iatmul work-boys are said to become active homosexuals when they meet men from other tribes away at work.

pg. 113-4 There seems in fact every reason to suppose that with the exception of the occasional anatomically confused hermephrodites, homosexuality is a combination of adult expectations and fears and a possibility latent in many children that will never befully expressed if it is not given social recognition or if the complementary position is not allowed for -as among the Iatmul. The worry that boys will not grow up to be men is much more wide-spread than that girls will not grow up to be women.

VIII. DE TEKSTANALYSES

Baumann

In de eerste tekst cirkelt de vraagstelling betreffende de homosexualiteit tussen aangeboren- en aangeleerd-zijn. Baumann's natuurteorie ten aanzien van de pederastie is racisties: terwijl Arabieren hèt in grote getale kunnen zijn, is dit bij Negers niet het geval. Het toch veelvuldig voorkomen van homosexualiteit bij de Negers van Zanzibar herleidt de auteur van deze tekst derhalve tot socialisatie: zij leren het als slaven van hun meesters, die van nature zò zijn en de Negers voor hun lusten gebruiken. Hoe het voorkomen van homosexualiteit als een afwijking van de natuur te verklaren zou zijn, doet er bij Baumann niet toe. Er zijn rassen en die zijn blijkbaar per definitie verschillend. Veel explicieter geeft de schrijver de geschiedenis van het aanleringsproces bij de Negers, dat de volgende stappen kent:
1. Slaaf-lustknaap: aktieve pederastie en heterosexualiteit.
2. Oververzadiging van de geslachtelijke genietingen, die uitmondt in het uitsluitend bedrijven van de aktieve vormen van homosexualiteit.
3. Impotentie ("so schrumpft allmählich das Scrotum") en uitsluitend passieve pederastie.

Deze ranglijst werpt evenwel meer vragen op dan ze beantwoordt. Afgezien van het feit, dat de man impotent zou worden van een overvloed aan geslachtelijke ervaringen, blijft de vraag staan, waarom een lustknaap van afrikaanse herkomst door de sexuele oververzadiging juist van de heterosexualiteit afziet. Maar reeds voordat Baumann deze sekwentie opzet, stort zijn teorie in: ook door naäping geraken de Negers aan de pederastie.

Na het proces van aanlering te hebben doorgenomen behandelt de auteur de natuurlijke vormen van homosexualiteit. Hij associëert deze sterk met vrouwelijkheid overeenkomstig de Derde Geslacht-teorie van Hirschfeld. Het probleem, waarvoor de verdedigers van deze teorie zich gesteld zien, is de vraag, waarop de sexuele voorkeur van de uranist zich richt: op normale, heterosexuele mannen of op de leden van het eigen, derde geslacht. Gevangen in het komplementariteitsdenken van het huwelijk, een denken in termen van gemis, valt de keuze op de heterosexuele man. Gevangen raakt de pederast in het

dilemma tussen geld/prostitutie/slaven en verleiding. Als passieve partner in het sexuele spel is hij afhankelijk van de gunsten van de normale, aktieve man, die hij krijgt door verleiding of betaling. Deze dubbelheid in de verwervingsmetode loopt bij Baumann parallel aan een tegenstelling in de beschrijving van het homosexuele handelen. Enerzijds verleidelijkheid, oververzadiging van sexuele genoegens; anderzijds alkoholisme, impotentie, kapotte endeldarmen. De geschilderde dekadente excessen lopen bij Baumann uit op de ondergang van het pederastiese lichaam. We zouden het volgende schema kunnen opstellen:

1. Aangeboren homosexualiteit: vrouwelijkheid, passiviteit.
2. Verleiding of omkoping van de normale man door de pederast.
3. De normale man eindigt bij overvloed aan pederastiese genoegens als passieve uranist.
4. Alle dekadente genoegens eindigen met de ontbinding van het lichaam.

Het impliciete gevaar is duidelijk: laten we de èchte pederasten hun gang gaan, dan zetten we een epidemiese machine in werking, die met de ondergang van de maatschappij pas eindigt ?

Van Baal

De induktieve metode herleidt de homosexualiteit tot een enkel feit, bekentenis van een handeling of een gedachte. In het proefschrift van van Baal moeten we derhalve elke referentie aan een teorie betreffende de ontwikkeling van de homosexualiteit deerlijk missen, ondanks het zo overvloedige materiaal over de Marind-Anim.

Ondanks de nadruk op feitelijkheid blijft van Baal hangen in de rasters van het heersende vertoog. Zijn verhaal druipt van de morele oordelen, die op geen enkele wijze recht doen aan de marindinese inschrijving der dingen. In zijn besluit noemt van Baal homosexualiteit een patologies verschijnsel en associeert het met ruwheid (en niet met religiositeit); hij herleidt de epidemie van de geslachtsziekten tot de homosexuele orgieën. Dat de stammen van Zuid-Nieuw-Guinea het eeuwen hebben uitgehouden met hun promiskue orgieën, verdwijnt uit de goocheldoos der feiten bij van Baal. Een enkele gebeurtenis konstateert hij droog: gezinswoningen hebben de plaats van de mannen- en jongenshuizen ingenomen, de centra van de orgieën. In 1934 is volgens

de jonge promovendus het marindinese volk gered, de eerste kinderen worden weer geboren, maar de oude kultuur is vernietigd. De antropoloog heeft gekonstateerd, dat het geen leven is, dat de wilden leiden, en juicht de genomen maatregelen toe. Een overduidelijke beschrijving van zijn eigen (bestuurlijke, antropologiese ?) ingrijpen volgt in zijn boek Déma.

Enerzijds direkte bezwering van de homosexualiteit, anderzijds vindt er een inschrijving plaats van de door de Marind-Anim bedreven sodomie: "Wie bij de Sosom-riten uitsluitend let op de homosexualiteit op de initiandi uitgeoefend, doet aan de werkelijkheid te kort (...) Het doel kan alleen zijn de bisexualiteit der mannen tot uiting te brengen en te doen beleven" (Baal 1934:171). Er volgt een interpretatie in de mytiese termen van de Marind-Anim (id.:174-5).

De beoordeling door van Baal van de homosexualiteit is kort samen te vatten: het is een patologies varschijnsel, waaraan een regering of de Missie door passende maatregelen te nemen een einde kan maken. Door de sodemietiese handeling der Marind-Anim tot een myte te herleiden, miskent van Baal de verwevenheid van ritueel en alledaagse leven. In het spel van taal en lichaam van de Marind-Anim is de sodomie op alle nivo's indringend aanwezig. Dat blijkt duidelijk uit het feit, dat met de homosexuele orgieën ook de Sosom-rituelen verboden worden. Van Baal konstateert daarop droogjes de ondergang van de Marind-Anim kultuur: gezien het volgens hem pervers-patologiese karakter van deze wilden is dat zijns inziens meer een verlies voor de wetenschap dan voor de mensheid of de wilden zelf. De barbaren worden dankzij de maatregelen mensen ("de arbeid der missie begint eindelijk vruchten te dragen"; "gezinswoningen worden gebouwd") en verliezen hun oude kultuur en recht op sodomie. Als de kontroleur van Baal in 1937 de bewoners van het dorp Bad de bekentenis afdwingt de Sosomrites te hebben volvoerd, merkt hij daarover speciaal op: "They swore they had not committed sodomy". Desalniettemin moet de gevangenis de arme schuldigen op het dwangspoor der missionaire normaliteit brengen. In 1937 reeds zijn van Baal's woorden uit 1934 in daden omgezet.

Waar van Baal homosexualiteit associeert met patologiese verschijnselen, onanie en ruwheid en morele oordelen hanteert, en waar Baumann in een aangeleerd-of-aangeboren schema worstelt met de historie van de pederastie, daar is het bij Evans Pritchard verschoten tot een sociologiese kategorie. Maar onder de feitelijkheden blijft een morele ondertoon te beluisteren, bij voorbeeld in een negatieve formulering als volgende: zij beschouwen het niet als onbehoorlijk, dat mannen het met elkaar doen. Zodra Evans Pritchard dit gekonstateerd heeft, vindt een eerste reduktie van de homosexualiteit plaats. De schrijver schudt een sociologiese verklaring in termen van het beroemde gemis uit zijn mouw: het gebeurt slechts, als vrouwen niet beschikbaar of taboe zijn. Evenwel, nieuwe schrik: er zijn prinsen, die met jongens slapen, of er nu een taboe op vrouwen bestaat of niet, eenvoudigweg, omdat ze van de jongens houden. Let overigens op het gebruik van de term prins in plaats van krijger. Terwijl in de tekst in het algemeen sprake is van "warriors" (vgl. blz. 199-200), daar valt in het geval van de echte jongensliefde het woord "prince".

Sinds Kinsey is de homosexualiteit een geaccepteerde sociologiese kategorie en Evans Pritchard is een duidelijk voorbeeld van het dien-overeenkomstige reduktionisme. Het eenheids- en normaliteitsdenken van een van Baal blijft recht overeind staan. Allereerst gebeurt dat door een verklaring in termen van gemis, de onbereikbaarheid van vrouwen tijdens oorlogen en in periodes van taboes op heterosexualiteit: de homosexualitcit als de vrijdagse vis van de katolieken. Deze interpretatie blijkt onvoldoende, want er zijn zelfs prinsen, die het met jongens houden, "just because they like them" -"like" en niet "love" . De bezegeling van de inperking komt in het tweede citaat over ons. Hier vindt inschrijving van de Azanda-sodomie in termen van het huwelijk plaats, de afwijking wordt naar analogie van de normaliteit gekonstitueerd. De krijgers huwen de jongens, betalen de schoonouders een bruidschat, de echtgenoot bevredigt zijn lusten tussen de dijen van de jongen, de "boy-wife". De verlangens van deze laatste bestaan uit het vervullen van de huishoudelijke-vrouwelijke taken en van de passieve rol in het sexuele spel. Evans Pritchard denkt het andere in termen van hetzelfde[1].

1. Het zij opgemerkt, dat het er weinig toe doet, of de Azande zelf

Mead

Mead heeft de intentie de kulturele bepaaldheden van de beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid vast te stellen. Dat doet ze onder andere door aan te tonen, dat vrouwen in sommige kulturen juist agressief, aktief en heerszuchtig zijn. Maar is vrouwelijkheid nog tot een biologiese kategorie te herleiden, dat is bij homosexualiteit volstrekt onmogelijk. Wij hebben gezien, hoe Baumann is vastgelopen in de komplikaties, die de biologisering van de homosexualiteit stelt. De gelijkgeslachtelijke liefde als sociale kategorie produceert echter nieuwe problemen. Waar liggen de grenzen van een niet tot een natuur te herleiden homosexualiteit ? Jongens, die met elkaar stoeien ? Mannen, die zeggen, dat ze deze of gene sexuele voorkeur hebben ? Welke man zal dat bekennen ? Moeten we de voltrokken sodemietiese handeling door middel van participerende observatie vaststellen ? Welke diskrepantie bestaat er tussen de woorden en de dingen ? We zouden wat dit betreft Mead vragen, die zij zelf stelt, kunnen voorleggen. In het volgende citaat spreekt zij over het lichaam van het kind: "It may be treated as part of the mother, as a whole separate person, as part of a person, as a beetle, or as a god" (Mead 1950:86). Het kinderlijk lichaam is niet een duidelijk af te scheiden eenheid. Ondanks dit inzicht blijft Mead de homosexualiteit als een eenduidig lichaam zien, dat zij naar bepaalde, impliciete kriteria vormt. De aldus afgescheiden homosexualiteit kan vervolgens al dan niet voorkomen.

Mead kiest haar uitgangspunten bij de natuurlijke vormen man en vrouw en laat vervolgens de veelvormigheid van de kultuurlijke variaties mannelijkheid en vrouwelijkheid zien. Een niet tot een eenduidige natuur te herleiden homosexualiteit stelt haar problemen. Duidelijk blijkt dat bij haar tweede citaat. Omdat er voor de Iatmul-mannen een taboe op het tonen van passiviteit staat, ontwikkelt zich bij hen geen mannelijke homosexualiteit. Even later zegt zij, dat de heren het wel met elkaar doen, zodra zij de kans krijgen. Mead loopt in een dubbele

---

reeds een dergelijke inschrijving kennen, daar het hier om een inschrijving in een westerse kultuur gaat. Evans Pritchard zou op een dergelijke overeenkomst overigens gewezen moeten hebben. Dat van een gelijkelijke inschrijving waarschijnlijk geen sprake is, blijkt uit het wederzijdse karakter van het woord "badiare", dat Evans Pritchard met twee woorden van ongelijke orde moet vertalen: "love" en "lover".

val. Allereerst herleidt zij de ontwikkeling van homosexualiteit tot bepaalde vormen van mannelijkheid. Een tweede al te eenzijdige reduktie volvoert Mead door een bepaalde, eenduidige vorm van mannelijkheid (en van homosexualiteit) te poneren.

In haar omschrijving van het sociale objekt onderkent zij evenwel andere momenten. Zij definieert de homosexualiteit als een kombinatie van "adult expectations and fears and a possibility latent in many children ...". Enerzijds openbaart zij de maatschappelijke dynamiek van de gelijkgeslachtelijke liefde door te wijzen op de verwachtingen en angsten van volwassenen, anderzijds op een biologies substraat door de latente mogelijkheid aan te geven, waarbij evenwel het woord 'many' onduidelijk blijft. Vervolgens voert zij haar kultuurdeterminisme evenwel te ver door met de toevoeging aan "possibility" "..that will never be fully expressed if it is not given social recognition or if the complementary position is not allowed for". In haar voorbeeld "as among the Iatmul" blijkt reeds de onhoudbaarheid van dit laatste deel van de definitie, want de Iatmul doen het wel, evenals hèt altijd wel in Nederland gedaan zal zijn ondanks het ontbreken van maatschappelijke erkenning of komplementaire posities.

In haar kultuurdeterminisme miskent Mead enerzijds de kracht van een biologies substraat en anderzijds de speelruimte, die zelfs starre stramienen laten. Vaak is gewezen op de uitwijkmogelijkheid naar travestie in samenlevingen, waar mannelijkheid als stoerheid, aktiviteit en zucht naar strijd sterk gekultiveerd is. Dit simplificerende denken in een dualisme van stoere man en travestiet valt met de tussenkomende sexuele relatie. Deze figuur van een persoon, die de rol van zijn eigen geslacht kiest, maar juist de travestiet voor zijn sexuele kontakten, is hoe interessant ook, veel minder onderzocht dan de bizarrerie van de geslachtelijke omkering. Een redelijke uitzondering op deze regel is Devereux (1966:227-240). In deze val van gesuggereerde komplementariteiten is ook Mead gevallen.

Wij kunnen Mead bewonderen vanwege haar radikale vraagstelling rond de verhouding van kultuur en natuur, vrouwelijkheid en vrouw. Enerzijds gaat zij echter te ver door mannelijkheid als een eenduidig, geen variaties toelatend lichaam te komponeren. Anderzijds is de homosexualiteit niet als een afgeleide van bepaalde vormen van mannelijkheid te konstitueren. In haar wazigheid presteert ze het desondanks om toch één keer naar een autonome verklaringsgrond voor homosexualiteit te verwijzen, als ze spreekt van de latente mogelijkheid van vele kinderen.

IX. HET VELD VAN DE TEKSTEN

1. De aanvang

Zoals gekonstateerd speelt de reisbeschrijving een eminente rol bij de introduktie van een vertoog rond homosexualiteit in de westerse wereld. Een voorbeeld van een reisbeschrijving, waarin sprake is van iets als sodemieterei is het boek van O.Dapper. Deze wijdt een enkele opmerking aan wat psychiatries travestie genoemd wordt: "Daar zijn bij hen ook veel wichelaars, Chibados genaamd, die gekleet gaan gelijk vrouwen" (Dapper 1668:617). Elders maakt hij enkele onduidelijke opmerkingen over initiatie en mannenhuizen (id.:414).

Herzer meent, dat deze reisbeschrijvingen waarschijnlijk een belangrijk moment geweest zijn in het beginnende proces van onttovering van de homosexualiteit (Herzer 1977:173). Wij kunnen in ieder geval konstateren, dat in de 18e eeuw in de beschrijving van het excentrieke van vreemde of historiese volken de belangrijkste mogelijkheid heeft gelegen over sodomie te verhalen. Het is in eerste instantie gekend door de heidenen. In de naamgeving van de sodomie werkt een zelfde soort mechanisme door. De woorden mietje en sodemieters gaan terug op Sodom, een historiese en verafliggende plaats; het franse bougre op Bulgarije; in Bulgarije heet het een Turkse kwaal en in Turkije een Perziese. In de 18e eeuw associeert men het in Nederland met Italianen[1](vgl. Hirschfeld 1914:20-23). Een omgekeerd mechanisme werkt later bij de verdedigers der homosexuelen: zij doen vaak een beroep op vreemde en historiese volken om de normaliteit van de homosexualiteit te bewijzen. Ook hieruit blijkt het belang van de etnologie bij de ontwikkeling van een vertoog rond homosexualiteit.

In de 19e eeuw ontstaat er grote belangstelling voor populair-wetenschappelijke werkjes als "De prostitutie bij de volken der oudheid". Naast de uitspattingen van allerlei romeinse keizers zijn de zeden en gewoonten van de wilden onderwerp van bespreking. Andere, meer literai-

1. Frenkel wijst op het verhoor van de heer Bennema in 1732 te Groningen. Hij staat onder de verdenking van sodemieterei. De rechters ondervragen hem uitgebreid over zijn reizen naar Italië en zijn bezoeken aan de opera, klaarblijkelijk de plaats bij uitstek voor pederastiese handelingen (Frenkel 1965:55).

re voorbeelden van een dergelijke belangstelling zijn romans als 'Iskander' en 'De berg van licht' van Couperus.

2. Rond Baumann

In deze 19e eeuw ontstaan de menswetenschappen. De werkelijkheid krijgt een menselijk karakter en deze mens komt op de snijtafel van de psychopatologen en de sociaal-filosofen terecht. De humaniora zijn de laatste stap in de ontwikkelingsgang van de wetenschappen, de afsluiting van de aanval op de vanzelfsprekendheid van het christendom. De mens neemt de plaats van God in en de wetgevers en de juristen raken voor hun legitimaties afhankelijk van de menswetenschappen. In de 19e eeuw zijn dat bovenal de psychopatologen. De andere humaniora, die zich met het menselijk gedrag bezighouden, formuleren hun terrein in duidelijke overeenstemming met dat van de psychopatologie, d.w.z. de reduktie van het menselijk handelen tot een natuur. De racistiese modellen van een Spencer, Gobineau, Bastian zijn hier in de etnologie voorbeelden van, een Lombroso in de kriminologie. De sociale wetenschappen modelleren zich naar de biologistiese tendenties van de psychopatologie en naar de natuurwetenschappen. De overeenkomsten tussen deze tegenwoordig zo diverse takken van het universitaire bedrijf blijken uit het cirkuleren der begrippen. Zo heeft Spencer woorden als 'survival of the fittest' bedacht. Dergelijke begrippen krijgen in de humaniora een biologistiese inhoud. Het darwinisme, dat in deze periode een grote invloed heeft, biedt gerede aanknopingspunten voor allerlei evolutionistiese en racistiese modellen (Harris 1968:128-9).

De homosexualiteit heeft in deze tijd eveneens een sterk biologistiese kleuring. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is het Derde Geslacht van Hirschfeld. In deze traditie is de situering van Baumann zeer duidelijk. De natuurmodellen van het onderzoek naar zowel de wilden als de homosexualiteit verklaart zijn zweven tussen het aangeboren-en-aangeleerd zijn.

3. Intermezzo

Aan de grote opgang, die de biologistiese teorieën gemaakt hebben, komt rond de eeuwwisseling een einde. Tegen het abstrakte en racistiese geteoretiseer doemt weerstand op. De etnologen gaan wijzen op het belang van induktie: laten we eerst de feiten onderzoeken, dan kunnen we

vervolgens op basis van onze gegevens onze interpretaties geven. De terugkeer naar de feiten als reaktie op de leunstoelantropologie is gestimuleerd door de histories-partikularistiese school van Boas in Amerika, door de struktureel-funktionalistiese van Dürkheim in Frankrijk,door Malinowsky in Engeland en door Steinmetz in Nederland. Deze overgang van een deduktieve naar een induktieve metode is tevens een overgang naar een sociologies reduktionisme. De evolutionistiese en racistiese teorieën raken met en door de opkomst van de induktieve school in verval. De werkelijkheid is geweld aangedaan en de antropologen vliegen uit om feiten te verzamelen. Een goed voorbeeld van de nieuwe stijl is het volgende citaat ontleend aan Steinmetz: "Ist die Päderastie ein Ausfluss der Weibernot in den unteren Klassen durch die Polygamie der höheren ? Oder sonst auf Fälle der Weibernot beschränkt ? Diese Weibmänner könnten dann als Adaptation an das bestehende Bedürfnis aufgefasst werden. Oder sind sie wirkliche 'efféminés'? Kommt echte Homosexualität vor ? Die Beantwortung dieser Fragen bei vielen niedrigen Völkern dürfte sehr interessant sein" (Steinmetz 1903:333). Steinmetz stelt overigens de vraag naar de 'echte' homoseksualiteit nog.

De aflossing van een biologies door een sociologies reduktionisme met betrekking tot de homosexualiteit is niet een eenduidige zaak. Allereerst zij opgemerkt, dat de inschrijving van de pederastie in de menswetenschappen zich allereerst in Duitsland en Frankrijk voltrokken heeft. Het zijn ook deze landen, waar de strafbepalingen met betrekking tot sodomie het eerst zijn afgeschaft (overigens in Duitsland met de vorming van de eenheidsstaat in 1871 weer ingevoerd). De situatie in Engeland in deze tijd is moeilijk wat de homosexualiteit aangaat. Na de Wilde-affaire (1895) volgt een proces rond de publikatie van het eerste deel van het sexuologies werk van Havelock Ellis,'Sexual Inversion' (1897). De auteur voelt zich genoopt de volgende delen in de Verenigde Staten te doen uitgeven. Ook in dit laatste land staat teoretiese reflektie aangaande de homosexualiteit nog in de kinderschoenen.

Deze verschillen tussen de staten vinden hun weerslag wat de homosexualiteit aangaat meer in de psychiatrie dan in de etnologie. Het belang van de induktieve metode mag in de verschillende landen ongeveer tezelfdertijd onderkend zijn, de zware last van de psychiatries en neurobiologies gekleurde teorieën laat zich in Duitsland langer voelen dan

elders. Enerzijds drukt Hirschfeld met zijn Derde Geslacht een stempel op het denken over homosexualiteit tot de machtsovername door de fascisten, anderzijds ontspringt aan dit biologisme de veel genuanceerdere en fijnmaziger psycho-analyse van Freud. Het fascisme betekent het einde van de konfrontatie tussen beide teorieën. De oorlog maakt in Duitsland voor lange tijd elke diskussie over homosexualiteit onmogelijk. Intussen voeden naar de Verenigde Staten gevluchte psychoanalytici het sociale beheersingsapparaat met hun oedipale teorieën, die de Freudse nuances weg laten en slechts het schematies raamwerk aanhouden. Het fascisme heeft geen sociale machinerie nodig en gaat ten onder; het kapitalisme draait door op basis van dit beheersingsapparaat.

4. Rond van Baal

De nederlandse situatie zouden we kunnen kenschetsen met Heine's uitspraak, dat alles hier 50 jaar achterloopt. De begripsvorming rond homosexualiteit komt eerst in het laatste decennium van de vorige eeuw op gang en blijft schoorvoetend. Daarentegen is Steinmetz als verdediger van de induktieve metode een modern, maar uitzonderlijk wetenschapper te noemen. Van Baal stamt als leerling van de Josselin de Jong uit de leidse school. Hij herkent misschien het belang van de feiten, maar denkt sterker in symboliese dan sociale strukturen. Hij kan niet steunen op een uitgebreid vertoog rond homosexualiteit, dat voorzover het bestaat een sterk medies karakter draagt. Zich verlatend op de verhalen van de missionarissen komt een tekst vol morele vooroordelen uit zijn koker, bij voorbeeld zijn herleiding van dood en verderf onder de Marind-Anim tot de homosexuele orgieën. De vragen, die Steinmetz in 1903 ten aanzien van de pederastie stelt (zie boven) doen zeer modern aan bij de verhalen van van Baal uit 1934. Interessant is de aanpak van de laatstgenoemde door het verband, dat hij legt tussen de homosexualiteit en het mytiese denken. Deze koppeling mag haar waarde hebben, maar bij de konkrete uitwerking van zijn wetenschappelijke praktijk in een bestuurlijke funktie op Nieuw Guinea zijn de gevolgen rampzalig. Uiteindelijk rest de Marind-Anim noch hun sodomie noch hun mytes, zoals al gezegd slechts een verlies voor de wetenschap en niet voor de mensheid.

5. Rond Evans Pritchard

De dingen en de woorden zijn de feiten, die de sociale werkelijkheid ons levert. De betekenisgeving van de dingen door de woorden stelt de antropoloog voor een dubbel probleem: wat is de niet-diskursieve praktijk van de wilden ? Hoe stellen de wilden de dingen talig present ? Wat is de vertaling van zowel een niet-dickursieve als een diskursieve praktijk der wilden in een westerse taal ? Sodomie bedrijven is iets anders dan zeggen sodomie te bedrijven, en sodomie is iets anders dan homosexualiteit.

De antropologen, die aan het begin van deze eeuw veldwerk zijn gaan doen, zijn alle wel in de vallen, die deze problematiek stelt, gelopen. De feiten, die de antropologen produceren, hebben een(dubbele) bewerking ondergaan, namelijk de westerse inschrijving (van de wilde inschrijving) van de dingen der wilden. De interpretatiefouten, die hierdoor ontstaan, zien we evengoed bij een Baumann als een van Baal en een Evans Pritchard. De wetenschapper kan zich niet onttrekken aan de taal als een betekenisgevend en daarmee waarderend systeem.

De steeds grotere nadruk, die de antropologie op de feiten legt, houdt eveneens in, dat morele oordelen als van een van Baal meer en meer achterwege blijven. De keerzijde van dit proces is de steeds sterkere neutralisering van de begrippen. Is de pederastie bij Baumann als dekadentie, verwekelijking, Geschlechtsgenuss en oververzadiging, bij van Baal als orgie en ruwheid gedacht, bij Evans Pritchard verschijnen schoonmoeders en huwelijken op het toneel der homosexualiteit.

Denkt men het wilde eerst in termen van negaties -heiden, exoties, inferieur ras- naarmate het dichterbij komt, wordt de wilde meer medemens. Evenzo gaat de antropologie het vreemde steeds meer in termen van hetzelfde denken. Dat gebeurt duidelijk op het nivo van de Azande, waar Evans Pritchard de gelijkgeslachtelijke liefde in termen van huwelijken voorstelt, maar dat gebeurt evenzeer op het nivo van de verhouding van de werelden van de 'beschaafden' en de wilden. Modernisering, emancipatie, het zijn begrippen, die van de mensheid als eenheid uitgaan. De homosexualiteit verklaart zich in een dergelijk mensbeeld uit het gemis van de vrouw, de wilde uit het gebrek aan ontwikkeling.

6. De kategoriese minderheid

De inzet van de induktieve metode en de nadruk op de feiten mag zich aan het begin van deze eeuw situeren, de sociologisering en neutralisering van de homosexualiteit zet pas goed door na de tweede wereldoorlog. De ondergang van het fascisme betekent het radikale einde van alle racistiese en eugenetiese modellen. Het is niet merkwaardig, dat het boek van Kinsey, dat de sociologisering van de homosexualiteit inzet, in 1948 verschijnt. De Human Area Files van Murdock is de antropologiese pendant van deze sociologisering. Eveneens in deze tijd beginnen Ford en Beach hun oppervlakkige statistiek betreffende de sexualiteit, waarin zij in een speciaal hoofdstuk ingaan op het voorkomen van homosexualiteit onder apen, wilden en beschaafden. De homosexualiteit blijft nog lang het onderwerp van de psychiatrie en de psychologie, maar de vraagstelling is verschoven van een natuur naar de socialisatie. Hirschfeld's denkbeelden raken in vergetelheid en de freudiaanse psycho-analyse is de dynamiese drijfkracht van het sociale apparaat, dat de sodomie in zijn web verstikt. Socarides zou het dieptepunt in deze psycho-analytiese lijn kunnen symboliseren. De nuances, waarmee Freud zijn oedipale model omgeeft, vergaan bij deze amerikaanse psychiater; de schablonen worden van soepele zachtleren handschoenen ijzeren matrijzen. De homosexueel heeft één krachtige vaderfiguur gemist en Socarides prostitueert zich tot de benodigde stoere man en denkt aldus zijn patiënten tot de heterosexualiteit te genezen (Socarides 1968).

De psychiatrisering van de homosexualiteit raakt echter op zijn retour. We zouden kunnen zeggen, dat het tijdperk van de sociologisering van de gelijkgeslachtelijke liefde in het begin van de zeventiger jaren definitief inzet, als de amerikaanse psychiatriese associatie een motie aanneemt, waarin zij -onder druk van de homobeweging- vaststelt, dat homosexualiteit geen ziekte is. De mietjes zijn normaal verklaard, maar van ziekte naar deviante minderheid, van psychiatrie naar sociologie is amper een vooruitgang te noemen. Nieuwe begrippen verschijnen onder de hete lampen op het toneel der samenleving: homosexualiteit als sociaal probleem van een afwijkende minderheid. De vooroordelen, die histories bestaan over de devianten, heten onder de last van begrip en voorlichting te verdwijnen. Molukkers, homo's, vrouwen, gekken, gastarbeiders, het zijn allemaal medemensen.

Deze vorming van af..te scheiden sociale kategorieën speelt ook de kulturele antropologie parten. De onvervreemdbare veelheden van de barbaarse kulturen zijn niet te herleiden tot eenheden. De antropologen mogen de mens als uitgangspunt en doel van onderzoek, als eenheidskategorie bij uitstek nemen, maar wat karakteriseert die mens ? Een bepaald biologies substraat, hun lichaam is het enige, dat personen gemeen hebben. Op basis van deze organiese stof is geen eenduidige definitie van wat abnormaliteit, godsdienst, sexualiteit, huwelijk is, af te leiden. De eindeloze problemen rond de definiëring van bepaalde grootheden als arbeid, politiek, waanzin zijn afspiegelingen van de machteloze poging van de etnologie enige eenheid te wrochten.

In het volgende citaat spreekt Lyotard over de Indianen: "..zij zijn veel erger: ze geloven niet, dat de WET en de centrale macht met elkaar identiek of vergroeid zijn, zij zijn voorstanders van een ander veld, dat uit een netwerk van wetten en zeden (...) zonder centrum bestaat"(Lyotard 1977:8).

Er zijn duizenden soorten steden, sodomie, familie, waanzin, elke homosexueel heeft zijn eigen sodomie, het zijn geen eenheden, maar veelheden, die voortdurend opnieuw produceren. De woorden zijn onderhevig aan verschuivingen, waardoor ze in de termenketen steeds nieuwe betekenissen krijgen. Een voorbeeld van een woord, dat eindeloos rondzwerft en telkens met andere betekenisinhouden is bekleed, is het begrip natuur. Hetzelfde geldt voor het woord homosexualiteit: orgie, vrouwelijkheid, deviantie, impotentie, natuur, verwekelijking, passiviteit, indringen, dekadentie.

Tegenwoordig gaat men de homosexualiteit veelal te lijf met een omschrijving in termen van "sexuele voorkeur voor personen van het eigen geslacht". Evans Pritchard situeert zich impliciet in deze traditie van sociologies reduktionisme. Andere voorbeelden hiervan zijn Ford en Beach en Kinsey. In Nederland, Duitsland en de Verenigde Staten verschijnt de laatste jaren veel onderzoek, dat op deze basis gegrondvest is. Door homosexualiteit als een sexuele voorkeur van bepaalde personen te omschrijven onderkent men niet de brede maatschappelijke betekenis van de gelijkgeslachtelijke liefde. Homosexualiteit is niet enkel en alleen een kwestie van wat mannen en vrouwen met elkaar in bed doen of hoe ze hun nachtelijke genoegens organiseren. Het sociologies reduktionisme maakt van de pederastie het probleem van een minderheid, van de mensen, die zich ertoe bekennen. Een klassieke vraag in dergelijk onderzoek is die naar de mensen, die de bekentenis niet

doen, maar de praktijk wel hebben. Laud Humphreys is erin geslaagd deze ongelukkige huisvaders en bij hun moeders wonende jongens te attraperen door de nummerborden van de auto's, waarvan de bestuurders een pisbak bezochten, te noteren (Humphreys 1975).

Tegenover dergelijke reduktionistiese benadering van de homosexualiteit staan evenwel andere analyses. Homosexualiteit is een dreiging en een verleiding, die permanent aanwezig is in het sociale veld. Haar kracht kan men trachten te neutraliseren door haar te dwingen in de dwangbuis van de sociologiese kategorie van de minderheid. Onderzoek, dat het algemeen maatschappelijk karakter van de homosexualiteit, als taboe of als lust, herkent, heeft in de eerste plaats Freud verricht. Hij heeft op de noodzaak en de universaliteit van een homosexuele fase gewezen in de ontwikkeling van het kind. Verder heeft hij in zijn boek 'Totem und Tabu' een aanzet gegeven tot een historiese analyse van het cirkuleren van de homosexualiteit in een overigens heterosexuele mannenmaatschappij (Freud 1940:174). Op freudiaanse basis definieert Mead de homosexualiteit als een kombinatie van de verwachtingen en angsten van volwassenen enerzijds en een latente mogelijkheid in vele kinderen anderzijds, waarmee zij het maatschappelijk karakter van de homosexualiteit duidelijk aangeeft. Een derde voorbeeld van een analyse, waarin de auteur de gelijkgeslachtelijke liefde als een maatschappelijke kracht ziet,is het fascisme-onderzoek van Theweleit. Hij beschrijft de fascistiese mannenorganisatie als een systeem, waar vrouwen allang niet meer bestaan en als afwezigheid -niet als gemis- gedacht worden. Echter: "du sollst Männer lieben, aber du darfst nicht homosexuell sein" (Theweleit 1978:390-1).

7. Rond Mead

Hoezeer Mead ook gebonden mag zijn aan het heersende vertoog, toch heeft haar tekst een emancipatoor moment. Misschien geldt dit in mindere mate voor de homosexualiteit, duidelijk is het belang voor de vrouwenstrijd. Een boek, dat als een soortgelijk voorbeeld kan dienen ten aanzien van de gelijkgeslachtelijke liefde, is het levenswerk van Karsch-Haack: "Das Gleichgeschlechtliche Leben der Naturvölker" (1911). Het is een verrukkelijk produkt, dat kennelijk bedoeld is de algemeenheid van de sodemieterie aan te tonen en dat voorzien

is van een genadeloos lange literatuurlijst met uitsluitend etnologiese verhandelingen.

Dergelijke publikaties hebben een gekompliceerde funktie met betrekking tot de inschrijving van een vertoog rond homosexualiteit. Enerzijds plaatsen ze een kritiese noot bij de heersende denkwijzen. In dezen is reeds het sekundaire karakter van dergelijke werken gegeven. Ze funktioneren slechts in reaktie op het verhaal van de machtsdefinities. In een dialektiese beweging worden ze vervolgens meegezogen in de machinaties van de macht, die op basis van nieuwe feiten nieuwe strategieën fundeert. Hoe komt er een radikaal einde aan deze machtswerkingen van de humaniora ? Door de entree van homologie als universitaire discipline ? Door de inzet van een homobeweging, die de sociologisering van de deviante minderheid aanjaagt ? Of door de wetenschappelijke openbaring van de waarheid over de gelijkgeslachteliefde door een onbevangen akademikus ?

De waarheden, die wetenschappelijk over de homosexualiteit zijn uitgesproken, zijn telkens opnieuw achterhaald. Natuur, identiteit, deviantie ? De universitair aan de dag gelegde wil tot waarheid, die enerzijds het doel van het wetenschappelijk bedrijf heet te zijn en anderzijds de grondslag legt van allerlei in- en uitsluitingsprincipes (waanzin-rede; homo-heterosexualiteit; verboden-toegestaan), is het objekt van aandacht in het volgende kapittel.

X. DE WIL TOT WAARHEID

> "Le discours vrai, que la nécessité de sa forme affranchit du désir et libère du pouvoir, ne peut pas reconnaître la volonté de vérité qui le traverse; et la volonté de vérité, celle qui s'est imposée à nous depuis bien longtemps, est telle que la vérité qu'elle veut ne peut pas ne pas la masquer" (Foucault 1971:22)

> "Het fundamentele politieke probleem van de intellektuelen is niet de kritiek van de mogelijke ideologiese inhouden van de wetenschap en ligt evenmin in het verbinden van hun wetenschappelijke praktijk met de juiste ideologie. De vraag is veeleer, of het mogelijk is een nieuwe politiek van de waarheid op te bouwen. Niet de verandering van het bewustzijn van mensen of van wat in hun kop steekt is het probleem, maar de verandering van het institutionele, politieke en ekonomiese systeem van de produktie van de waarheid"(Foucault 1978:54)

Waarheid is datgene, wat de wetenschap steeds zoekt, maar wat immer zoek blijft. De definitieproblemen zijn eindeloos en bestaan bij de gratie van het dubbelproces van uit- en insluiting.

De eenduidige vaststelling van wat een stad, de homosexualiteit, een familie is, legt de basis van het universitaire bedrijf. Uitgaande van de tot stand gekomen 'operationele' definities kan men de gereduceerde verschijnselen wetenschappelijk analyseren.

Vele wetenschappers stellen het zoeken van de waarheid als het doel van hun arbeid. Dit geldt evengoed voor een kritiès socioloog als Wright Mills, voor een marxist als Klejn (dè waarheid is die van het proletariaat) als voor een respektabel antropoloog als Köbben. Deze laatste stelt echter reeds: "Het is de eeuwige paradox van de wetenschap dat haar eerste en voornaamste objekt (de waarheid) nimmer in zijn volheid bereikbaar is" (Köbben 1974:87 en Klejn 1968:415-6).

Hetzelfde probleem vermoeit de zoekers van éénduidigheid. Zo stelt Tennekes: "In de wetenschappen (poogt) men te werken met begrippen die zo veel mogelijk eenduidig zijn (...) De wetenschappelijke taal is vergeleken met de alledaagse taal geformaliseerd en geschematiseerd (...) De wetenschappelijke taal wordt gekenmerkt door een hoge mate van kunstmatigheid". "De veelduidigheid van het woord 'waarde' is overigens een van de meest irriterende problemen" (Tennekes 1970:73 en 68). De begrippen zijn echter niet eenduidig vast te pinnen, zij zijn voortdurend onderhevig aan verschuivingen. De definities, waarmee de wetenschappers de woorden willen overdekken, zijn al achterhaald op het moment van hun verwoording.

Het paradoxale probleem van de wetenschappen, zoals Köbben het noemt, laat zich het duidelijkst illustreren aan de falsifikatieteorie van Popper. De onbereikbaarheid van de waarheid is in deze visie tot dogma verheven: inzichten betreffende de sociale werkelijkheid zijn pas waar, als ze niet te falsificeren zijn. De falsifikatie kan echter in een oneindige toekomst plaatsgrijpen en het gevaar van de negatie blijft immanent aan elke teorie. De wereld, zoals Popper die invult, is een samenspel van hypotesen, waarover enige waarheid nooit te zeggen zal zijn.

De wetenschap is een snelgroeiende machine, die een steeds grotere wil tot de waarheid aan de dag legt, maar er steeds minder in slaagt de waarheid van de feiten te achterhalen. De eindeloze veelheid van de gegevens, de mateloze produktie van teorieën verduistert het zicht op enige waarheid. Zelfs de waarheid van de waarheid ontglipt de wetenschappers, zoals bovenstaande diskussies leren.

Betekent dit nu een krisis in de menswetenschappen, waarover men zoveel spreekt ? Foucault meent: "Dat wat gewoonlijk krisis van de universiteit genoemd wordt, mag niet als machtsverlies geïnterpreteerd worden, maar is in-tegendeel een verveelvoudiging en versterking van haar machtswerkingen" (Foucault 1978:46).

Foucault verstaat de wetenschap als een autonoom deel van een machtssysteem, waarin universiteiten even goed een rol vervullen als het kapitaal of een militair-industriëel komplex of een parlement. De universitair geproduceerde waarheden zijn immanent aan bepaalde maatschappelijke realiteit en verstenen die sociale werkelijkheid tot de wetenschappelijke waarheid van een definitie. Klejn konstateert reeds, dat deze waarheden een klasse-karakter hebben. Ten aanzien van het denken rond sodomie hebben we kunnen vaststellen, dat de heersende beelden tijdsgewrochten zijn en dat het begrip homosexualiteit bij voorbeeld ontstaan is uit de "amours de la psychiatrie et du progressisme" (Hocquenghem 1978:II). Het woord is de vrucht van een opkomende burgerlijke klasse en met het nieuwe begrip ontstaan nieuwe inhouden. In dit inschrijvingsproces van de homosexualiteit spelen de humaniora een eminente rol. Wie het woord neemt, heeft macht en de menswetenschappers spreken eindeloos. De geleerden leiden de sodemieters naar de slachtbanken der wetenschappen, en hun insnijdingen in de lichamen der flikkers produceren steeds nieuwe, onzekere definities, eindeloze verhalen. Nieuwe woorden, andere insnijdingen, andere waarheden, en nieuwe machtswerkingen doemen op.

De Boer wil de waarheid van de wetenschappen redden van partijpolitiek en klassenstrijd door een scheidslijn te trekken tussen wetenschap en universiteit. De geleerden moeten in het universitaire bolwerk ruimte scheppen voor politieke diskussies, maar het wetenschappelijke bedrijf dient daarvan verschoond te blijven. Deze ingreep noemt de Boer politisering van de universiteit (de Boer 1974:76). Het probleem is echter de cirkulaire gebondenheid van het woord -institutioneel dan wel wetenschappelijk of alledaags- aan de macht. Wederom kunnen we Foucault aanhalen: "Het gaat er niet om de waarheid van elk machtssysteem te bevrijden -dat zou een hersenschim zijn, want de waarheid is allang macht- maar om de loskoppeling van die vormen van maatschappelijke, kulturele en ekonomiese hegemonie, waarin zij funktioneert" (Foucault 1978:54). De waarheid is niet alleen een kwestie van klassen, of van een eerste en derde wereld, maar even goed van geslachten en verlangens.

Foucault situeert de oorsprong van de waarheid als uitsluitingsprincipe van waar en onwaar in de periode van Socrates, die voortdurend het probleem stelt, wat deugd, liefde werkelijk zijn. De liefde spreekt niet voor zichzelf, maar moet in definities gevangen worden. Waar de waarheid bij de voor-socratici immanent is aan het spreken, daar krijgt het bij Socrates een transcendent karakter. Het gezegde is op zichzelf niet meer waar. De handeling van het spreken impliceert de waarheid niet meer, zoals voorheen het geval geweest is. Het ware verwordt tot een kategorie, die het gezegde te boven gaat. Betreffende deze overgang zegt Foucault: "c'était le discours qui, prophétisant l'avenir, non seulement annonçait ce qui allait se passer, mais contribuait à sa réalisation, emportait avec soi l'adhésion des hommes et se tramait ainsi avec le destin. Or voilà qu'un siècle plus tard la vérité la plus haute ne résidait plus déjà dans ce qu'<u>était</u> le discours ou dans ce qu'il <u>faisait</u>, elle résidait en ce qu'il <u>disait</u>" (Foucault 1971:16-7). Zodra de wil tot waarheid zich genesteld heeft, kan hij andere uitsluitingsprocedures, waaronder Foucault alleerst de waanzin en het taboe rangschikt, funderen en veranderen (id:10-21)[1].

1. Hoe deze wil tot waarheid de scientia sexualis, de sexuologie, fundeert, welke wetenschap in de plaats komt van de ars erotica, de kunst van het liefhebben, beschrijft Foucault in zijn boek "La volonté de savoir". Hij ontkracht in deze analyse het verhaal van de repressieve hypotese, en stelt, dat de opkomst van de genoemde scientia sexualis het resultaat is van een transformatie in het krachtenveld van de erotiek (Foucault 1976:hfdst 2 en 3).

De wil tot waarheid is een gigantiese machine, die de waarheid voor zich uitschuift en immer nieuwe machtswerkingen produceert: de sociale machinerie van de ontwikkelingshulp -scholen, planning, leerprocessen, intelligentietests- heeft een enorme omvang gekregen. De kracht van dit apparaat ligt in zijn veelomvattendheid, zijn duizenden tentakels. De diskussies, die binnen deze machinerie cirkuleren, betreffen het funktioneren van de raderen. Kritiese sociologie, politisering van de universiteit, homologie als nieuwe fakulteit, marxistiese analyses à la Klejn, ze bevestigen de sociale machinerie van de menswetenschappen als een weldaad voor de mensheid. Een leven, dat niet geleefd kan worden, zullen de sociale helpers tot in het oneindige leefbaar maken.

Het zoeken naar de waarheid resulteert in een reduktie-apparaat, dat ingrepen in de sociale werkelijkheid mogelijk maakt. Er is geen sprake van een krisis in de humaniora, maar van een verspreiding en vergroting van haar machtswerkingen. Tegenover de veelheden van de wilden doemen de waarheid en de eenheid van de beschaving op. Tegenover het netwerk van zeden en gewoonten bij de Indianen de wet van de parlementaire demokratie. Tegenover de oorspronkelijkheid en de veelvlakkigheid en eindeloze produktie van duizenden soorten verlangens, die zich telkens splitsen en elkaar voortdurend zoeken, de eenzaamheid en minderheid en waarheid van de homosexualiteit.

XI. KONKLUSIES

> "Wir können (...) den Einzelnen nötigen (...) sich selbst Rechenschaft zu geben über den letzten Sinn seines eigenen Tuns" (Weber 1968:608).
>
> "..l'ethnologie ne prend ses dimensions propres que dans la souveraineté historique -toujours retenue mais toujours actuelle- de la pensée européenne et du rapport qui peut l'affronter à toutes les autres cultures comme à elle-même.
> Mais ce rapport (...) ne l'enferme pas dans les jeux circulaires, de l'historicisme" (Foucault 1966:388-9).

De taal is een machtssysteem, dat steeds andere werkingen produceert. De verbranding als oplossingsstrategie voor de sodomie is vervangen door de integratie van de homosexualiteit als reukloze minderheidskategorie. Wie spreekt er van geluk ? De meeste sodemieten zullen niet verbrand zijn, maar zij zullen des te beter geweten hebben van deze aanschouwelijke inschrijving van de wet. De homo's van tegenwoordig kunnen profiteren van een tijdperk van een tolerantie, die groeiende heet te zijn, maar blijkbaar nog niet in zijn volheid bereikt is. Op soortgelijke wijze noemen wij heden ten dage de wilden volkeren in ontwikkeling. Kapitale uitbuiting heeft plaats gemaakt voor een pedagogies, burokraties en sociaal systeem op westerse leest geschoeid. Kommunikatiemedia spelen een imperiale strategie in de kaart.

Maar de etnologie en de antropologie spelen niet alleen een rol bij de inschrijving van een westerse in een wilde wereld; zij funktioneren eveneens in omgekeerde richting. Ze hebben een belangrijke rol gespeeld bij het aantasten van vanzelfsprekendheden en automatismen. Zo hebben ze inderdaad een funktie gehad in de onttovering van de homosexualiteit. Maar van onttovering naar hernieuwde inschrijving is maar een enkele stap. In dit gekompliceerde proces van wisselwerkingen en wederzijdse beïnvloedingen tussen homo's, etnologie, staat en menswetenschappen wil ik de volgende momenten aanstippen:

1. De homosexualiteit is een modern begrip. Het is onder invloed van homosexuelen zelf en psychiaters ontstaan. Enerzijds heeft de zielkunde van de rechtbanken een vertoog over de perversies gelanceerd, anderzijds zijn het de verdedigers van de flikkers geweest, die de nieuwe, moderne woorden bedacht hebben: Benkert homosexueel; K.H.Ulrichs uranisme;

Hirschfeld derde geslacht; de nederlander Arend van Sandhorst homofilie. De modernisering van de begrippen en de transformaties van de inhouden vinden even goed in de etnologie als in de andere menswetenschappen plaats. Dit proces, dat bij Herzer ontovering heet, is zeer komplex: het geproduceerde vertoog is het resultaat van de emancipatie van de burgerij. Kerk en absolute monarchie verliezen hun overwicht. De nieuwe en veelbetekenende leuzen zijn vrijheid, gelijkheid en broederschap. De homosexualiteit vervangt de sodomie; de burgerlijke staat de absolute monarchie; menselijke redelijkheid de goddelijke wetten.

*

2. De nieuwe begrippen krijgen nieuwe inhouden. Sodomie heeft gestaan voor een zondige handeling, met de vuurdood te bestraffen, is het gevolg van dekadentie en besmetting. Het is een stomme zonde, dat wil zeggen, een éénmalige handeling, die niet het onderwerp van uitgebreide interpretaties en kalkulaties is. Met de mietjes, die zichzelf namen als homosexueel toegedacht hebben, raakt het anders gesteld. Psychopatologen gaan zich vanaf 1800 eindeloos verdiepen in hun karakter, in de historie van de perversies. Wie is die man, dat hij zò doet. Van een terloopse mededeling, zoals die van Dapper, naar een uitvoerige analyse, zoals Baumann geeft. Vindt eerst een reduktie van de perversies plaats tot een natuur -erfelijkheid, degeneratie- op basis van de heersende biologistiese teorieën, vanaf 1900 gaan de menswetenschappers korreleren en relateren en komen sociale verklaringen uit de bus: retardatie in de ontwikkeling, gemis van vrouwen, onvolkomen mannelijkheid. Het fundamenteelst stelt Freud deze vragen. Hij tracht een relatie te leggen tussen het bewuste en het onbewuste en tussen biologiese mogelijkheden en kulturele uitwerkingen. Bij hem draait het uit op de oedipale triangulatie. Deze driehoek verstart de bewegingen van het verlangen in een eeuwig raamwerk van onoverkomelijke verschillen tussen de generaties (ouders-kind) en de geslachten (man-vrouw). Wat hier buiten valt, kan bij Freud op de divan in de analyse gaan.

De radikale vraagstelling van Freud is overgewaaid naar de etnologie: Malinowsky, de kultuur-en-persoonlijkheid school. Mogen zij in eerste instantie de universaliteitspretenties van Oedipus aanvallen, daarna konkluderen zij tot een flauw kultuurrelativisme. Elke kultuur zou zijn eigen waanzin, zijn eigen vrouwelijkheid hebben. Enerzijds kan men het

eenheidspostulaat van dit kultuurkoncept attakeren -de plasticiteit van het lichamelijke en organiese substraat raakt gereduceerd tot een veelvuldigheid van kulturen, die in zichzelf koherent zijn. Anderzijds kan men de politieke vraag stellen, waarom juist deze eindeloze veelheid aan wilde kulturen ten onder gaat in een even eindeloze kultuurproduktie van het kapitalisme.

In dezelfde tijd, dat Freud zijn radikale vragen stelt, komt eveneens een empiries-induktieve metode op. Geen biologie, geen natuur, de feiten moeten op tafel komen. De humaniora verdubbelen de maatschappelijke representaties tot een wetenschappelijke teorie. Homosexualiteit wordt een vorm van erotiese ervaring, waartoe een minderheid zich bekent. Komt dit sociale objekt al voor in de menswetenschappelijke analyses ondanks zijn taboe-karakter, dan verstikt het meestal in de gewrochte sociale kategorie: een afwijking van de normaliteit van de heterosexualiteit. In deze trant kennen de etnologen de homosexualiteit soms een subje toe in hun hoofdstukken over huwelijk en gezinsleven. Het humanisme van de humaniora betekent ten aanzien van de gelijkgeslachtelijke liefde negatie of reduktie. Het verraad van de flikkers aan de gezinsmodellen verdwijnt in bijzinnen; de verleiding gaat verloren in de analogie-konstrukties op het huwelijkse toneel. Het funktioneren van de homosexualiteit in het totale maatschappelijke veld verdwijnt uit het vizier en raakt gereduceerd tot de minderheid, die zich ertoe moet bekennen -een drempel zo wreed, dat velen hèm te overschrijden niet durven.

*

3. In het sociale veld cirkuleert de wetenschappelijk gevormde deviantie als een maatschappelijk probleem, dat in toenemnde mate gekend en bewerkt wordt. Na de psychiaters en kriminologen storten de sociologen en psychologen zich op de homosexualiteit. Het zijn homo's geweest, die in de vorige eeuw de nieuwe termen bedacht hebben. Het zijn homo's geweest, die zich met nun lijden tot de psychiaters gewend hebben. De opkomende homobeweging heeft de psychopatologie als haar wapen in de strijd gekozen. De homo's zijn ziek verklaard en hebben zichzelf ziek verklaard. Voor deze wisselwerking tussen wetenschappelijk en maatschappelijk veld, tussen homo's en psychiaters is het voorwoord van Krafft-Ebing bij de 12e druk van zijn Psychpathia Sexualis in 1902 illustratief: "Die ausnahmslos günstige Kritik, welche das Buch bisher in juridischen

Kreisen gefunden hat, ist dem Verfasser Gewähr dafür, dass es nicht ohne Einfluss auf Rechtsprechung und Gesetzgebung bleiben und zur Beseitigung von vielhundertjährigen Härten und Irrtümern beitragen wird. Der unerwartet grosse buchhändlerische Erfolg ist wohl der beste Beweis dafür, dass es auch unzählige Unglückliche gibt, die in dem sonst nur Männern der Wissenschaft gewidmeten Buche Aufklärung und Trost hinsichtlich rätselhafter Erscheinungen ihrer eigenen Vita sexualis suchen und finden" (Krafft-Ebing 1912:VI). Deze schrijver denkt de "konträre Sexualempfindung" overigens als neuropatie en degeneratie, hetgeen blijkbaar al een hele troost is voor de "talloze ongelukkigen" (id.:225). Hetzelfde zwalken tussen ziek- en zielig-verklaren kunnen we bij Hirschfeld konstateren. De weegschaal der machtswerkingen slaat door van strafrechtelijke internering naar psychiatriese internalisering. Het gewicht op de balans verlegt zich van 'Fremdzwang' naar 'Selbstzwang'.

De toenemende dwang van de politie in het eigen hoofd gaat gepaard met een wildgroei van het politionele apparaat in het sociale veld. Naast de politie-agenten, die tot op de huidige dag de homo's zijn blijven terroriseren, staat een leger van sociale hulpverleners en psychoterapeuten. Is aan het begin van deze eeuw de basis van de homobeweging een sexuologies instituut geweest, vanwaaruit men voor de gelijkgeslachtelijke liefde heeft gestreden, tegenwoordig is haar model de vakbond: representaties, leden, akkumulatie van administratie. In Nederland heeft de N.V.I.H. COC de internalisering van de maatschappelijke normen in eigen regie genomen en de homosexualiteit tot een voorkeur in het nachtelijke leven herleid.

Het persoonsgebonden karakter van de gelijkgeslachtelijke liefde maakt voor het maatschappelijk funktioneren van de individuele homo een negatie van zijn homosexualiteit in het sociale veld noodzakelijk, waarvan aldus slechts het nachtelijk karakter overblijft. In de mannenmolen van het maatschappelijk leven cirkuleert de gelijkgeslachtelijke liefde als een vooronderstelling en daarenboven als een taboe, dat juist voor de individuele homo het stringendst geldt. De opdeling van persoonlijke kwaliteiten in kategorieën, die al dan niet aan personen kleven, is het korrelaat van de ekonomiese arbeidsdeling. Iedereen heeft zijn werk en zijn minderheden. Eén van deze van kwaliteiten tot kategorieën gereduceerde hoedanigheden is de homosexualiteit.

Dit kategoriseren -verzuilen- stelt in het sociale veld problemen. De verplichte neutralisering van de verlangens -hierbij hoeven we niet enkel en alleen aan de homosexuele te denken- produceert een dubbelzinnigheid en gespletenheid, die wederom de groei van het sociale apparaat opjagen. Het leger van psychologen, terapeuten en sociale werkers dringt zich in in het hart van de maatschappij en maakt de huiveringwekkende kontouren zichtbaar van een verzorgingsstaat van de wieg tot het graf: permanente begeleiding, permanente kontrole.

*

4. We hebben kunnen vaststellen, dat de teorieën betreffende de homosexualiteit tijdsgewrochten zijn. De sodomie heeft in de 19 e eeuw een menselijk karakter verworven. Zelfs een psychoanalyse, die de vraag naar een onbewuste stelt, en een etnologie, die de kultuurlijke vormen aan een natuur relateert, blijven hangen in het rooster van het subjektdenken. Hun inzichten mogen een progressief karakter hebben -zoals ook die van een Krafft-Ebing en een Hirschfeld- de freudiaanse reduktie tot de oedipale driehoek en de antropologiese gevangenis van het kultuurrelativisme blijken echter niet de dynamiese grondslagen voor een genuanceerde en levendige teorie betreffende de homosexualiteit te zijn.

Tot slot zou ik enkele punten willen aanstippen ten aanzien van mogelijke andere vormen van onderzoek, waarbij de psychoanalytiese en de etnologiese vraagstellingen wel hun waarde zullen blijken te hebben:

a. Foucault geeft in zijn boek 'Les mots et les choses' het belang aan van deze beide wetenschappen: zij zouden immers gedwongen zijn de vragen van een natuur en een onbewuste te stellen. De terugkeer naar een lichamelijk en organies substraat kan de menswetenschappen helpen ontsnappen uit het veld der verdubbelingen der maatschappelijke representaties. Dit is niet een vraag naar de oorsprong van de menselijke kultuur uit een natuur, zoals Freud die heeft trachten te beantwoorden in 'Totem und Tabu'. Wel gaat het om de problemen van polymorfe perversiteit, van een konservatief dan wel progressief en produktief lustprincipe, over de adelijkheid van de arbeid, over lichamelijke disciplinering, over het funktioneren van de zintuigen, over zin en waanzin. De overdenking van deze vragen betreffende het natuurlijk substraat fundeert de richting van de konklusies in het onderzoek van de humaniora: vergelijk

de ontwikkeling van de oedipale driehoek als beteugelingsprincipe van de verlangensmachinerie en de daarmee korresponderende uitsluiting van de homosexualiteit uit de normaliteit van deze triangulatie. En zo leeft de scientia sexualis voornamelijk op de zintuigen van zien en horen -waarbij de afhankelijkheid van het lezen van letters de afstand tussen subjekt en objekt van onderzoek des te groter maakt- tegenover een ars erotica, die zich van alle vijf de zintuigen bedient. De afhankelijkheid bij de sexu-ologie van enkel ogen en oren is maar één aspekt van de distantie tussen objekt en subjekt in wetenschappelijk onderzoek, zoals die in de humaniora bestaat en die de relatie tussen onderzoeker en onderzochte afstandelijk maakt en van emotionaliteit ontdoet. Deze produktiebasis, die de irrationaliteiten aan de kant van het objekt legt, miskent de vooroordelen en de warrigheid van motieven aan de kant van het subjekt van onderzoek.

Een laatste illustratie betreffende de reflektie op een biologies substraat biedt een de-bat rond psychiese abnormaliteit. De etnologie heeft tegenover de psychiatrie de relativiteit naar kultuur van de krankzinnigheid verdedigd, terwijl haar opponent in deze diskussie universele normen van normaliteit en abnormaliteit heeft willen stellen. In dezen nemen beide partijen de redelijkheid als uitgangspunt, waarbij de waanzin als een afgesplitste, autonome kategorie een zaak van subjekten -kulturen dan wel individuele personen- is. Evenals de waarheid fungeert de redelijkheid als een idealisties principe, dat het doel en de hoop van de menswetenschappen is. Door de wederzijdse exklusiviteit van zin en waanzin te postuleren isoleren de menswetenschappers de waanzin bij de krankzinnigen, die aldus geproduceerd worden als de uitwerpselen van een redelijke samenleving. Op volstrekt andere wijze analyseren Deleuze en Guattari het kapitalisme in 'L'Anti-Oedipe': de waanzin is hier juist de logika van het kapitalisme. De verhouding van zin en waanzin is niet één van wederzijdse uitsluiting, maar een spanningsbasis, waarop het sociale veld funktioneert. Niet de rede is de grondslag van een menselijke samenleving, waarbij de als subjekten gedachte waanzinnigen de uitzondering op de regel vormen, maar evenals de rede -en de homosexualiteit- doolt de waanzin rond door het gehele maatschappelijke lichaam en fundeert die.

b. Op het nivo van het spreken hebben analyses van een eventueel kategories karakter van taalkonstrukties belang. De taal mag als machtssysteem, als repressie en inschrijving gedacht zijn, maar zonder haar hoerst de stilte van de dood (Descombes 1977:70). Taalonderzoek informeert niet alleen over dat wat gezegd is, maar ook over dat wat niet gezegd is, over de mogelijkheden en de grenzen van de woorden.

c. Nauw hiermee samen hangt de analyse der vertogen, zoals die hiervoor gepleegd is. Men kan de wetten en mogelijkheden van talen onderzoeken, maar eveneens histories onderzoek verrichten naar de begripsontwikkeling, hoe de woorden, de inhouden, de machtswerkingen veranderen, hoe de niet-diskursieve praktijk van personen talig ingeschreven is. Dergelijke onderzoekingen heeft Foucault verricht naar de waanzin, naar het gevangeniswezen, de humaniora en de sexuologie en heeft hij gefundeerd in de "Archéologie du savoir" (Foucault 1969).

De analyse van de kulturen der wilden, zoals die op strukturele wijze bedreven is, mag als een ander voorbeeld van een dergelijke aanpak gelden. De betreffende onderzoekers zullen evenwel eerder in termen van symboliese orde en binaire systemen spreken dan van vertogen. Deze metode neemt de wilden bij hun woorden zonder hen de klassieke indelingen van politiek/ekonomie/gezinsleven of iets dergelijks op te leggen. Een bekende verdediging van deze werkwijze, door Needham, hapert evenwel; op zijn sterkst zegt hij ten aanzien van de strukturering van het wilde denken in binaire opposities: "A general implication is that they refer to constant tendencies of the human mind, and one analysis further concludes that what may have been discerned in the investigation of symbolic categories are certain primary factors of human experience" (Needham 1973:xxxi), waarbij hij met deze belangrijke ervaringen de kritieke levensmomenten van geboorte, dood en sexualiteit bedoelt (id.:331). De verdediging van zijn werkwijze komt verder lusteloos over; de openbaring van de sociale funktie van zijn metode reikt niet verder dan het aangeven van vage opmerkingen over de konstante tendenties van de menselijke geest en de essentiële gebeurtenissen in ons leven. Het ontbreken van een breder perspektief geeft Needham's werkwijze een schijn van willekeurigheid en dood akademisme. Maar zijn analyses blijven desalniettemin een interessant spoor in het wetenschappelijke bedrijf.

d. Een laatste mogelijkheid van onderzoek zou kunnen liggen rond het maatschappelijk funktioneren van bepaalde sociale objekten, zoals de waanzin, de pederastie. De grondslag voor dergelijke analyses kan een omschrijving zijn, zoals Mead die voor de homosexualiteit geeft. Zulke onderzoekingen situeren zich in het veld van zowel een diskursieve als een niet-diskursieve praktijk; hierbij zal men het handelen van personen moeten betrekken. Het interessante van een dergelijke aanpak ligt in het doorbreken van de institutionele grenzen van bij voorbeeld gezin, inrichtingen, kazernes, wetenschap, kunst, aangezien de sociale objekten geacht zijn het gehele maatschappelijke veld te doorkruisen.

Voorbeelden van dergelijk onderzoek rond de gelijkgeslachtelijke liefde zijn reeds gegeven: Freud, Thewelcit, Mead. Daartegenover zijn de onderzoekers van de homosexualiteit jarenlang blijven steken bij meningen en vooroordelen, bij per enquete verzamelde gegevens over de sexuele aktiviteiten van de flikkers, bij oppervlakteverschijnselen. Het sociologies reduktionisme miskent de historie en het maatschappelijk cirkuleren van de homosexualiteit en konkludeert tot het voorkomen daarvan bij een bekennende minderheid. Dat wat mensen zeggen, legt de basis voor de konklusies van de menswetenschappers. Dat wat ze niet zeggen, wat ze verhullen achter woorden, datgene, waarin ze het heersend vertoog reproduceren, blijft allemaal buiten het blikveld der sociologen. Zij verdubbelen de talige presentaties tot een wetenschappelijke teorie.

Laten we hopen, dat de ellende van dergelijk onderzoek plaats ruimt voor een werkwijze, die de grenzen van het maatschappelijk lichaam overschrijdt en de vragen van historie en organies substraat weer durft op te nemen; voor een werkwijze, waar het probleem van de scheiding van subjekt en objekt van onderzoek ten onder gaat ten gunste van een kritiese reflektie aangaande de objekten van onderzoek door de universitaire wereld.

BESLUIT

Flikkerij-homosexualiteit-sodomie-derde geslacht: tientallen begrippen zijn de revu gepasseerd, een tipje van de sluier der machtswerkingen is opgelicht. De ontwikkelingen van de termen en de interpretaties rond de gelijkgeslachtelijke liefde volgen nauwgezet de bewegingen van de maatschappelijke inschrijvingen. Definities trachten aan het daglicht te brengen datgene, wat juist in het duister floreert en bij voortduring in het donker blijft bloeien. Intimiteiten en emoties halen de menswetenschappers en de hulpverleners in de schijnwerpers van hun perverte belangstelling en versnijden ze in hun kantoren tot een kraak- en smaakloze hap. Het licht van hun lampen verjaagt het verlangende leven uit zijn schemerachtige spelonken; lekkerbekkend strikken de psychiaters en sociologen in hun netten hen, die in duizeling door de duisternisbrekende -verlichtingbrengende ? - lichten verblind zijn. Het feest van het leven verdwijnt op ponskaarten in de computer. Vriendschap noch vreugde is het deel der betrapten, maar administratie van aberraties en registratie van drogbeelden, die als meningen de bouwstenen der waarheid heten te zijn. De scheidslijnen, die de menswetenschappen tegenwoordig in de lichamen insnijden en die de waanzin, de homosexualiteit, de travestie, de arbeid als geïsoleerde brokstukken opleveren, halen het bloed en het leven uit het versneden vlees: hoe lang zullen wij de zouteloze dis van de menswetenschappen nog mogen smaken ?

LITERATUURLIJST

Baal, J.van: Godsdienst en samenleving in Ne erlandsch-Zuid-Nieuw-Guinea, Amsterdam 1934
Baal, J.van: Déma. Description and analysis of Marind-Anim culture, The Hague 1966
Baumann, O.: Conträra Sexual-Erscheinungen bei der Neger-Bevölkerung Zanzibars, in: Zeitschrift für Ethnologie, XXXI, Berlijn 1899
Beckett, S.: Proust, 1931, London 1976
Benkert, K.M.: Paragraph 143 des preussischen Strafgesetzbuches etc etc, Leipzig 1869
Berger, P.L. en T.Luckmann: The social construction of reality, New York 1967
Bleibtreu-Ehrenberg, G.: Tabu Homosexualität, Frankfurt 1978
Boer, T.de: Werkelijkheid, waarden en wetenschap, in: T.de Boer en A.J.F.Köbben: Waarden en wetenschap, Bilthoven 1974
Boon, L.: De grote sodomietenvervolging in het gewest Holland, 1730-1731, in: Holland, regionaal-historisch tijdschrift, VIII, 1976
Boutens, P.C.: Strofen uit de nalatenschap van Andries de Hoghe, Bussum 1919
Buitelaar, W.: Bescherming rechtspositie gedetineerden geen overbodige luxe, in: Folia Civitatis XXXI, no. 38, Amsterdam 1978
Cixous, H.: Die unendliche Zirkulation des Begehrens, Berlijn 1977 (frans in 1976)
Clastres, P.: La société contre l'état, Parijs 1972
Clastres, P.: Archäologie der Gewalt -die Rolle des Krieges in primitiven Gesellschaften, in: Autonomie 8, 1977 (frans 1977)
Dapper, O.: Naukeurige beschrijvinge der Afrikaensche Gewesten van etc., Amsterdam 1668
Deleuze, G. en F.Guattari: l'Anti-Oedipe, Parijs 1972
Deleuze, G. en F.Guattari: Rhizome, Parijs 1977
Descombes, V.: L'inconscient malgré lui, Parijs 1977
Devereux, G.: Geïnstitutionaliseerde homosexualiteit bij de Mohave-indianen, in: H.M.Ruitenbeek: Het probleem homosexualiteit, Amsterdam 1966 (oorspr. 1937)
Evans Pritchard, E.E.: The Azande. History and political institutions, Oxford 1971
Feddema, H. en O.D. van den Muijzenberg: Koloniale belangen in de academie, in: Lovenkerk, F. e.a.: Toen en thans, Baarn 1978
Ford, C.S. en F.A.Beach: Patterns of sexual Behavior, 1951
Foucault, M.: Les mots et les choses, Parijs 1966
Foucault, M.: L'archéologie du savoir, Parijs 1969
Foucault, M.: L'ordre du discours, Parijs 1971
Foucault, M.: Histoire de la sexualité I: La volonté de savoir, Parijs 1976
Foucault, M.: Dispositive der Macht, Berlijn 1978
Frenkel, F.E.: Historie van het 'tegennatuurlijke', 1962, herdr. in Bloemlezing Symbiose, 's Gravenhage 1965
Freud, S.: Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie, 1905, Frankfurt 1961
Freud, S.: Totem und Tabu, in: Gesammelte Werke IX, London 1940
Freud, S,: Brief aan een Amerikaanse moeder, 1935, herdr. in H.M.Ruitenbeek: Het probleem homosexualiteit, Amsterdam 1966
Haan, J.I.de: Pijpelijntjes, Amsterdam 1904
Harris, M.: The rise of anthropological theory, New York 1968
Herzer, M.: Bibliographie zur Homosexualität, in: J.S.Hohmann: Der unterdrückte Sexus, Lollar 1977
Hirschfeld, M.: Die Homosexualität des Mannes und des Weibes, Berlijn 1914
Hocquenghem, G.: Das homosexuelle Verlangen, München 1974 (frans in 1972)
Hocquenghem, G.: La naissance de l'homosexualité, in Libération 8-11 sept., Parijs 1978 (in III delen)

Hum-phreys, L.: Tearoom-trade, New York 1975 (2e druk)
Kafka, F.: In der Strafkolonie, 1919, Berlijn 1975
Karsch-Haack, F.: Das gleichgeschlechtliche Leben der Naturvölker, München 1911
Kinsey, A. e.a.: Sexual Behavior in the human male, Philadelphia 1948
Klejn, L.S.: Comment, in Current Anthropology 1968 pg. 415-416
Köbben, A.J.F.: Sociale wetenschappen en ethiek, in: T.de Boer en A.J.F.Köbben: Waarden en Wetenschap, E
Krafft-Ebing: Psychpathia Sexualis, Stuttgart 1912 (14e uitgebr. oplage)
Kuster, H.J.: Over homosexualiteit in middeleeuws West-Europa, Utrecht 1977
Lacan, J.: Ecrits, Parijs 1966
Levi-Strauss, C.: Tristes Tropiques, New York 1977 (frans in 1955)
Lyotard, J.F.: Das Patchword der Minoritäten, Berlijn 1977 (frans in 1976)
Mead, M.: Male en female, 1950
Mooij, A.: Taal en verlangen, Meppel 1975
Needham, R. (ed.): Right and left, Chicago/London 1973
Römer, L.S.A.M. von: Der Uranismus in den Niederländen bis zum 19. Jahrhundert, mit besonderer Berücksichtigung der grossen Uranierverfolgung im Jahre 1730, in: Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen VIII, 1906
Sanders, J.: Het castratievraagstuk, 's Gravenhage 1935
Sapir, E.: Language 1949
Socarides, C.W.: The overt homosexual, New York 1968
Steinmetz, S.R,: Rechtsverhältnisse von eingeborenen Völkern in Afrika und Ozianien, Berlijn 1903
Stomps, T.J.: De mutatietheorie in hare betekenis voor de samenleving, Amsterdam 1935
Tennekes, J.: Het cultuurrelativisme in de amerikaanse anthropologie, Amsterdam 1970
Theweleit, K.: Männerphantasien II, Frankfurt 1978
Weber, M.: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen 1968
Wit, J.de: Michel Foucault: een bio-bibliografisch overzicht, in: De Nieuwe Maand XXI, april 1978